

श्री

संविष्टमाशाः

५

नामदत्त

संवित्प्रकाशः

The SAMVITPRAKĀŚA

BY

VĀMANADATTA

Edited with English Introduction

by

Mark S. G. Dyczkowski

This edition and introduction was produced as part of a project for Sampūrṇānanda Sanskrit University, Varanasi to edit Tantric Texts financed by the University Grants Commission. The editor was also financially assisted by the Indian National Trust for Art and Cultural Heritage (INTACH).

© Author

Price :

Year of Publication : 1990

Printed at the
Ratna Printing Works
(Photo-Offset Section)
Kamachha, Varanasi.

INTRODUCTION

The Text and its Name

The Sanskrit text edited and published here for the first time of the *Samvitprakāśa* by Vāmanadatta is a philosophical tract of medium length the first section of which is framed in the form of a prayer addressed to Viṣṇu who is also variously called Hari, Mādhava, Vāsudeva and Acyuta. What makes this text particularly interesting and important is not only the fine style in which it is written and the depth of its contents but the fact that it appears to represent a genre of Vaiṣṇava monism the existence of which has been virtually unknown. Although a Vaiṣṇava text, the idealist monism it presents is in many respects parallel to its Kashmiri Śaiva equivalents. One could go so far as to say that just as we refer to the Śaiva monism that developed in Kashmir between the 9th and 11th centuries as Kashmiri Śaivism, we can analogously refer to the system expounded in this text, which was written in Kashmir probably sometime during the same period, as a form of Kashmiri Vaiṣṇavism. The similarities in style and conception between the *Samvitprakāśa* and Kashmiri Śaiva literature in general makes this work an object of study for the modern scholar of Kashmiri Śaivism just as it was for Kashmiri Śaivites in the past. Thus, prior to its recovery in manuscript, we knew of the existence of the *Samvitprakāśa* almost exclusively through quotation in Kashmiri Śaiva sources,¹ where references appear alongside those drawn from Śaiva works with no incongruity.²

We have called our text *Samvitprakāśa* and this is the name by which it was generally known to Kashmiri Śaivites, although it is also occasionally referred to by other names. Thus Bhagavad-

-
1. Dvivedi notes that Vāmanadatta's *Samvitprakāśa* is mentioned by Devarāja, a commentator on the *Nighaṇṭu*. L.A.S., II p. 73 with reference to Aufrecht, I p. 681.
  2. The quotations drawn from the *Samvitprakāśa* found in Kashmiri Śaiva sources are listed below, p. 34-5.

utpala calls it the 'Stuti',¹ 'Ātmasaptati'² and 'Saṁvitprakaraṇa'³ in three single instances. These names seem to be derived from those of the sections into which the text is divided. In the two manuscripts used for this edition (see below), there are seven sections called 'prakaraṇa'. In one of the manuscripts, the length of each section is noted by the scribe at the end of each one. They are:

	Reported length	Actual length
1) Saṁvitprakāśa	160	137 1/2
2) Ātmasaptati	59	59
3) Vikalpaviplava	61	59
4) Vidyāviveka	-	98
5) Varṇavikāra	52	52
6) Pannārthaprakāśa	22	27
7) ?	-	?

As the colophons do not mention the name of the text and neither does the author who refers to it simply as 'the work' (*kṛti*), one might be tempted to suggest that 'Saṁvitprakāśa' is not the real title of all the text but just of the first chapter. That this may be the case seems to be supported by the name 'Saṁvitprakaraṇa' given as that of the source of a quote drawn from our text. As this reference is drawn from the first section it appears that in this case the name of the section of the text from which the reference is drawn is presented as if it were that of the whole text. That this happens is confirmed by the introduction of one reference as being from the 'Ātmasaptati' which is, in fact, drawn from the second section which goes by this name. But that this principle is not uniformly applied is evidenced by the existence of one reference drawn from the first section that is said to be from the 'Stuti'. Although the first section is indeed written in the style of a philosophical hymn addressed to Viṣṇu, the word 'stuti' appears

1. Sp. Pra., p. 97.

2. Ibid., p. 88. The printed edition introduces this quote from the *Saṁvitprakāśa* as belonging to the *Ātmasaptati*. Bhagavadutpala quotes from a *Svātmasaptati* (Ibid., p. 112), but this reference cannot be traced in the manuscripts of the *Saṁvitprakāśa* indicating either that this was a different text or that this verse was drawn from a missing portion of our text.

3. Ibid., p. 112.

in the title of the second section. Anyway, that 'Saṁvitprakāśa' is not just the name of the first section but of all the text is confirmed by the fact that this is how the source is named even when other sections apart from the first are quoted. Even so, in so far as by far the greater majority of references are drawn from the first section, the name *Saṁvitprakāśa* frequently refers equally to both the text as a whole and a section of it.

Manuscripts and State of the Text

Only two manuscripts were used for this edition, namely :

A) Manuscript number 1371 deposited in the library of the of the Research Department, Jammu and Kashmir, Srinagar. It consists of twentyone oblong sheets of paper numbered one to twelve. It is written in fairly clear Devanāgarī, indicating, assuming its Kashmiri origin, that it is not very old. The text breaks off abruptly at the beginning of the seventh section. The sudden interruption of the text before the end of the page may be either because the scribe did not finish copying the entire text or else that this was the condition of the text in the manuscript from which he was copying. I am grateful to Professor R. Gnoli for having given me a copy of this manuscript.

B) The second manuscript is deposited in the central library of Banaras Hindu University, Varanasi and is numbered C4003. It is sixteen folios long, the sheets folding together as do those of a European book. Written in Śāradā characters, this manuscript is distinctly older than A. It breaks off at verse 90 of the fourth section and concludes with verses 23 to 27 of the sixth. The scribe writes at the end :

अतः परं यदा लेखकेन विस्मृतिवशात् ।
त्यक्तमासीत् तत् पृथक् पत्रयान्तरं लिखितम् ॥
संविप्रकाशः ॥

A third possible manuscript is deposited in the Bhandarkar Oriental Institute, Poona, number 472 (1875-6), it is written in Devanāgarī script. Although the catalogue describes it as complete, it is just two folios long. Named *Saṁvitprakāśa*, it is attributed to Harṣadattasūnu.

Although manuscript A generally contains better readings than B, they not infrequently agree in readings that require emendation,

indicating that they are derived from closely related sources which bear the defective text of an original common source. The main evidence to support this view is the condition of the first section of our text. Thus, whereas the length of the succeeding sections corresponds to that stated in the colophons, the first section which Vāmanadatta himself says is 160 verses long, runs into not more than 138. This discrepancy can be partially, at least, accounted for by the loss of the initial portion of the text. Thus, the beginning lacks the usual benedictory verse and starts very abruptly so that even though both manuscripts agree, there can be little doubt that the original text did not begin this way. Further evidence to suggest this is found in the *Lakṣmītantra*. The fourteenth chapter of this Tantra quotes extensively from the first section of our text.¹ As it happens, these references are all drawn in serial order from the *Samvitprakāśa*. The first of these verses, known to be from the *Samvitprakāśa* independently from references, is not found in the manuscripts. It seems quite reasonable to suppose that it comes from the initial, lost portion of our text. Apart from this omission, it appears from internal evidence that the text of the first section has suffered losses within it as well as additions. The edition of the text has therefore entailed the following emendations in its basic forms :

1) The second line of verse 10 is not found in either manuscripts as found in *Spandapradīpikā* (p. 112) where this verse is quoted. That the text has suffered a loss is supported by the 'yathā' in the first line which requires a 'tathā' in the second and so this line has been added in the critical edition. Similarly, the 'yathā' in the second line of verse 1/35 suggests the existence of another line containing 'tathā' or the like. Possibly L.T., 14/22 contains a modified version of this line but as its original form is uncertain the critical text has not been altered.

3) Line 1/37ab is not found in the manuscripts but has been added on the basis of a quote in *Spandapradīpikā* (p. 111) where this line is found. Conversely, although an extra line appears in verse

1. See below, p. 30-4.

1/57 which is missing in the quote found in *Spandapradīpikā* (p. 97), it has not been omitted in the critical edition.

Vāmanadatta, the Author of the Samvitprakāśa

Kashmiri Śaiva authors refer to the writer of the *Samvitprakāśa* as Vāmanadatta.¹ He himself confirms that this is his name in the concluding verses of each section.² He also says that he was born a brahmin in Kashmir and that he belonged to the Ekāyana.³ In this way he tells us that he was a Pāñcarātrin for it is to the Ekāyana that the Pāñcarātra affiliates itself. Thus Rāmānuja's teacher, Yamunācārya, who lived in South India about the middle of the tenth century wrote a work, now lost, called the *Kāśmīrāgamaprāmānya*. There he is said to have sought to establish the revealed character (*apauruṣeyatva*) of the Ekāyana branch of the white *Yajurveda* which Pāñcarātrins claim is the original source of their Āgamic literature.⁴ The Pāñcarātra tradition considers the Ekāyanaveda to be a 'secret tradition' (*rahasyāmnāya*).⁵ But even so, the dominant feature of the Ekāyana is traditionally said by Pāñcarātrins to be its Vedic character which thus establishes the authority of the Pāñcarātra and its sacred literature. Revealed, according to the *Īśvarasamhitā*, to Śaṇḍilya at the beginning of Kaliyuga by Saṃkarṣaṇa, it is described as the Ekāyana Veda, being the one path to liberation. The word 'Ekāyana' appears already in the *Chāndogyaopaniṣad* as the name of a 'fifth Veda' thus indicating the antiquity of early, possibly Vaiṣṇava, groups that referred to their scriptures in these terms.⁶ At any rate, the point is that the term 'Ekāyana' is

1. Jayaratha, for example, commenting on T.Ā., 5/154 cd-5ab writes: गुरुभिः वामनदत्ताचार्येण भाषितमिति संवित्प्रकाशे ।

2. कृतिर्वामनदत्तस्य सेयं भगवदाश्रया S.P., 1/138.

Cf. *ibid.* 2/61, 3/60, 4/98 and 5/52.

3. एकायने प्रसूतस्य कश्मीरेषु द्विजात्मनः *ibid.*, 1/137.

4. Vedānta Deśika writes:

यथा चैकायनशाखायामपीदमेतत् तथा काश्मीरगमप्रामाण्य एवं प्रपञ्चितमिति नेह प्रसूयते। *Pāñcarātraśāstra*, Vedāntadeśika granthamālā edited by Annamācārya, p. 95. Vedāntadeśika repeats this statement in his *Nyāyaparīśuddhi*, p. 168. See M. Narasimhaacharya *Contributions of Yamuna to Viśiṣṭādvaita*, Madras: M. Rangacharya Memorial Trust, 1971 p. 12.

5. आद्यमेकायन वेदं रहस्यान्नायसंज्ञितम् । *Īśvarasamhitā*, 21/531.

6. ऋग्वेदं भगवोऽध्येषि यजुर्वेदं सागवेदार्थवर्णं .....वाकोवाक्यमेकायनम् ॥

Chāndogyaopaniṣad, 7/1/2.

extensively found in Pāñcarātra literature as a way of referring to the Pāñcarātra and its scriptures as affiliated to the Veda. Indeed, according to these sources, the Ekāyana is not just a part of the Veda but the 'very root of the tree of the Veda',¹ that 'stands at the head of the Vedas'.² Quite in keeping with Vāmanadatta's affirmation of his Ekāyana affiliations, the text confirms his thoroughgoing Vaiṣṇavism and his incorporation of Pāñcarātra concepts in places confirms his Pāñcarātra associations.³

All we know about Vāmanadatta is what he himself tells us in this, his only recovered work. He says that his mother was called Ratnādevī and that his father was Devadatta, the son of Rātradattī.⁴ He also refers to his daughter Vāmadevī who, he tells us, wrote a hymn to Viṣṇu, possibly called *Haristuti*.⁵ We must therefore distinguish our Vāmanadatta from the Vāmananātha, also known as Śrīvāmana and Hrasvanātha, who wrote the (A) *Dvayasampatti*, in so far as the latter was not the son of Devadatta but of Harṣadatta.⁶ Anyway, this text, which seems to have

originally been a commentary on the *Vijñānabhairava* or, at any rate dedicates space to commenting on a verse from it, is entirely Saiva. Similar considerations cast doubt on the identity of our Vāmanadatta with the author of the *Svabodhodayamañjarī*. The author of this short but interesting yogic tract, cast in the style of the *Vijñānabhairava*,¹ identifies himself as Vāmanadatta, the son of Harṣadatta.² Thus, there can be no doubt that there were at least two Vāmanadatta's known to Kashmiri Saiva authors by Abhinavagupta's time.

Again, Yogarāja quotes a verse as being by Vīravāmaka which translated reads: "We worship (the deity) incessantly by means of the transcendental fire sacrifice in which the fuel is the forest of duality and death itself the human victim (*mahāpaśu*)."³

Although this verse cannot be traced in the manuscripts of the *Samvitprakāśa*, they are incomplete and it could, anyway, have been drawn from another work by our Vāmanadatta. However, this does not seem very likely in so far as the form of the 'transcendental fire sacrifice' is drawn from a model that is clearly more Saiva than Vaiṣṇava. The word 'vīra' in the author's name

1. आदिष्टोऽहं भगवता भवदर्थे तपोनिधे ।
इत्युक्तवाध्यापयामास वेदमेकायनाभिधम् ॥
मूलभूतस्तु महतो वेदवृक्षस्य यो महान् ।
सद्ब्रह्म वासुदेवाख्यं परतत्त्वैकसंश्रयम् ॥
Pārameśvarasamhitā, jannapada, 1/32-3.
2. *Praśnasamhitā*, 2/38-9. For this and other references, see V. Krishnamacharya's Sanskrit introduction to the *Lakṣmītantra*, Adyar Library Series no. 87, Adyar, Madras 1975, p. 4-7. Also the Sanskrit introduction to the *Paramasamhitā*, Gackwad's Oriental Series no. 86 Baroda, 1940, p. 29-33.
3. See below, p. 29.
4. रात्रदत्तिर्देवदत्तो रत्नादेव्या यदात्मजम् ।
लेभे वामनदत्ताख्यं तत्स्तुत्या प्रीयते हरिः ॥
S.P., 1/135cd-6ab.
5. तथायुक्तं मदुद्दिष्ट्या वामदेव्या हरिस्तुतौ ॥
S.P., 4/78cd.
'*Haristuti*' may be the proper name of the text or simply a generic expression.
6. Śivopādhyāya writes: द्वयसम्पत्तिकारस्तु वामननाथो.....V.B., p. 78 and: श्रीह्रस्वनाथेन हर्षदत्तमुत्तुनापि.....इत्यादिद्वयसम्पत्तौ, *ibid.*, p. 90. Abhinava confirms the authorship of this work in the P.T.V., p. 198: एष एव श्रीवामनविरचिते द्वयसम्पत्तिवार्तिके उपदेशनयो बोधव्यः ॥ These references do not allow us to determine whether the name of this text was '*Dvayasampatti*' or '*Adyavasampatti*'. It may be the case that Abhinava's reference is to a second text which was a commentary - *vārtika* - of the (A) *Dvayasampatti*, but it seems more likely to me that was the

original title of this work and that it was indeed a commentary. The lengthy quote in V.B., p. 78-9 certainly reads like a commentary on verse 90 of the *Vijñānabhairava*. *Bodhaviṭāsa* seems to have been another name for this work. One manuscript (no. C 4719) is deposited in the Central Library in Banaras Hindu University, Varanasi and is listed as being by the son of Harṣadatta. Rastogi, (the *Krama Tantricism of Kashmir*, Motilal Banarasilass, Delhi 1979, p. 182) notes the existence of a Sāradā manuscript in Poona (BORI no. 472 of 1875-6) of the same work going by the name '*Bodhaviṭāsa*'. The colophon reads:

डाकदेशसमुद्भूतो मीमांसावनकेशरी ।
हर्षदत्तेति नाम्नातु तस्य सुतोऽस्य कृतिः ॥

1. The *Svabodhodayamañjarī* is quoted in Sp. Pra. p. 126 and in T.Ā., vol. II, p. 4. A number of manuscripts of this text are available under various names including '*Svabodhamañjarī*' and '*Subodhamañjarī*'. Two manuscripts are deposited in the Central Library in B.H.U. numbered C 4255 and C100. This text, which is well work editing, is typical of a class of short tracts dealing with monistic Yoga of the type found in the *Vijñānabhairava*. Another such text is the *Nirvāṇayogottara* quoted by Yogarāja in his commentary on the *Paramārthasāra* (p. 160), a manuscript of which is deposited in the Central Library in B.H.U. (no. C 4246).
2. The colophon of B.H.U. manuscript no. C 4255 reads:
मीमांसावरशिहरच (स्य) हर्षदत्ताय पुत्रुना ।
कृता वामनदत्तेन स्वधोदयमञ्जरी ॥
3. P.S., p. 146. Quoted below, p. 36.

lends further weight to the view that this verse is drawn from a work written by a Śaiva, rather than Vaiṣṇava, author. Thus, it is not at all certain whether Vīravāmanaka and our Vāmanadatta were the same person. The same uncertainty prevails concerning Abhinavagupta's reference to a Vāmanaka as one of his teachers in the *Tantrāloka*.¹ Although Abhinavagupta does refer to Vāmanadatta with respect in one place as 'guru' he may simply mean that he was one of his venerable predecessors or elder contemporaries rather than literally his teacher. However, even though Abhinavagupta was averse to Vaiṣṇavas, as are Śaivites in general, he was prepared to concede that the views of others were valuable even if they taught what he considered to be lower doctrines. Thus he wrote that : "I myself, for this very reason, have frequented, moved by curiosity for lower doctrines and scriptures, masters of all sorts, logicians, Vedic scholars, Buddhists, Jāinas and Vaiṣṇavas etc..² Perhaps Vāmanadatta was one of these Vaiṣṇava teachers to whom Abhinava refers. If so, Vāmanadatta was his elder contemporary thus placing him in the beginning of the eleventh century. Again, Bhagavadutpala quotes Vāmanadatta frequently and, although his date is uncertain, we can be sure that he was not prior to Utpaladeva, Abhinava's grand-teacher, as he also quotes from his *Īśvarapratyabhiññākārikā* in a number of places.³ But although we can thus be sure that Vāmanadatta was not later than Abhinavagupta there is no certain evidence available at present to establish a minimum date for him. Even so, it seems to me that Vāmanadatta was probably either an elder contemporary of Abhinavagupta or belonged to the generation just preceding him. At any rate, there seems no reason to doubt that he lived and wrote in Kashmir sometime between the 9th and 12th century, that is, during the period of Kashmiri Śaivism's most vigorous growth. This was a period during which such a large number of Kashmiri scholars and religious men turned their attention to writing and teaching that in many

1. आह अन्येऽपि धर्मशिववामनकोदभटश्रीभूतेशभास्करमुखप्रमुखा महान्तः॥
T.Ā., 37/62.

2. T.Ā., 13/345 b-346a.

3. The *Īśvarapratyabhiññā* is quoted in Sp. Pra., p. 84, 87 and 124.

cases it is hard to decide who preceded whom and, indeed, many were contemporaries of different ages. The style and content of Vāmanadatta's work is in itself eloquent testimony to his belonging to this rich period of India's religious history.

The Vaiṣṇava Monism of the Samvitprakāśa

Samvitprakāśa, the title of the first chapter, coincides, as we have seen, with the name of the entire text and, in fact, the symbolic notion of consciousness as luminous is indeed one of the major themes of the text as a whole and of the first chapter in particular. Vāmanadatta, like the Pratyabhiññā philosopher, Utpaladeva, makes extensive use of this analogy thus imparting a Pratyabhiññā-like tone to his mode of discourse. This feature markedly distinguishes Vāmanadatta's work from another monistic Vaiṣṇava tract that has come down to us and that we know was studied in 10th century Kashmir, namely, the *Paramārthasāra*, also known as the *Ādhārakārikā* written by Patañjali, alias Śeṣa, traditionally identified (certainly mistakenly) with the author (s) of the *Mahābhāṣya* commentary on Pāṇini's grammar and the *Aphorisms on Yoga*. Thus, although the latter work is monistic, conceiving the one ultimate reality to be Viṣṇu who is pure consciousness, just as Vāmanadatta does, light analogies are virtually absent.¹ This divergence is emblematic of the divergent approach the two authors adopt to establish their monism and the aspect of the unity of reality which they have chosen to fix their attention upon. Ādiśeṣa's work reads much like a short treatise an Advaita Vedānta, indeed the author is represented as one who 'knows the Veda and its limbs' and as 'having seen all the Vedāntaśāstra,' on the basis of which he wrote his work.² Instead of the neuter Brahman, however, we find

1. The only verse in the *Ādhārakārikā* in which ultimate reality is clearly understood as being light is the following:
विगतोपाधिः स्फटिकः स्वप्रभया भाति निर्गलो यद्वत्।
विददीपः स्वप्रभया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥
In another place the Self is compared to the Sun:
यद्वत् सवितर्युदिते करोति कर्माणि जीवलोकोऽयम् ।
न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वददात्मणि ॥
Ibid., 13.
2. त्वं साङ्ख्यवेदेता..... ibid., 4, also:

Ā.K. 60. Cf. Ibid., 23.

find Viṣṇu who is represented as the supreme soul (*paramātmān*),

but even though he is characterised as the 'cause of creation, persistence and destruction'² the universe is Viṣṇu's *Māyā* which is unreal.³ Clearly, there is a palpable contradiction here but even so, Ādiśeṣa remains true to his Vaiṣṇava creed and so refuses to take recourse to Advaita Vedānta's solution to this problem by making a distinction between the pure absolute - Brahman - which is eternally just as it is, unrelated to diversity in any way except as the reality behind an illusion, and the personal God - *Īśvara* - Who creates, sustains and destroys all things that, like the world he seemingly creates, is real only to the extent that he is the Brahman that appears to be him. Thus Ādiśeṣa makes free use of the entire gamout of standard analogies to explain in what sense Viṣṇu's *Māyā* is just an unreal illusion : it is like the water in a mirage (*mṛgatṛṣṇikā*), the silver seen in nacre, the snake in the rope, the two moons mistakenly perceived by someone with an eye disease.⁴ The specific character of individual things that appear to exist in the illusory world of *Māyā* is similarly explained by taking recourse to the standard Advaita notion of limiting adjuncts (*upādhi*) produced by ignorance. The analogy is also the well known Advaita one of the sun that shines reflected in different pools of water-just so the Supreme Self appears diversified in the things of the world, established as it is in all the limiting

वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य शेषस्तु जगदाधारः ।

आर्यापञ्चाशीत्या ब्रह्मन् परमार्थसारमिदम् ॥

Ibid. 87.

1. परं परस्याः प्रवृत्तेरनादिमेकं निविष्टं बहुधा गुहासु ।
सर्वालये सर्वचराचरस्य त्वमेव विष्णुं शरणं प्रपद्ये ॥
Ibid., 1.

2. नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्वज्ञः सर्वगतः सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥
Ibid., 67.

3. बुद्धेर्वैवमसत्तानिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।
विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
Ibid., 74.

4. गूढतुल्यासामुद्रकं शक्ती रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वाम् ।
तैमिरिकचन्द्रमुगवद् भ्रान्तं निधितं जगद् ॥
Ibid., 22.

conditions that delineate apparently existing objects.¹ Consequently, even though Viṣṇu is said to be the creator, Ādiśeṣa declares that : "Just as there is no cause of the creation and destruction of the snake (mistakenly perceived) in the rope, so too there is no cause here of the arising and destruction of the universe."² Thus, just as at the cosmic level the ultimate principle does nothing, so too at the individual level, the Self, like the Sāṃkhyan *Puruṣa*, is perfectly inactive. We can contrast this view with that presented by Abhinava in his Saiva adaptation of this text.³ Abhinava agrees with Ādiśeṣa that the individual soul merges into the Brahman when he overcomes *Māyā* and that it consists essentially of thought constructs centred on duality.⁴ Ādiśeṣa says that this takes place when the soul realises that Viṣṇu's *Māyā* is insubstantial like the snow, foam or bubbles formed from water or the smoke that issues from a fire.⁵ The practitioner must constantly refresh this awareness (*bhāvanā*), through it he is liberated by becoming one with the Brahman. According to Abhinava, however, contemplative insight (*bhāvanā*) into the nature of the principles of existence is the result of realising one's own universal "I" consciousness that is experienced not just as the one universal consciousness which is the passive ground of Being but as supremely active, thus he writes :

1. यद्वद् दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।
तद्वत् सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥
Ibid., 23.

2. रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।
जगदुत्पत्तिविनाशौ न च कारणमस्ति तद्वदिह ॥
Ibid., 50.

3. Abhinavagupta adapted the Vaiṣṇava *Paramārthasāra* to express the Saiva position. For details see K.C. Pandey 'Abhinavagupta' Chowkhamba, Varanasi 1963, p. 63-7.

4. इत्थं द्वैतवित्त्ये गलिते प्रतिलङ्घ्य च गोहन्त्री गायाम् ।
सलिले सलिलं क्षीरे क्षीरमिव ब्रह्मणि लयी स्यात् ॥
P.S., 51.

Note that in order to distinguish Abhinava's *Paramārthasāra* from that of Ādiśeṣa, I call the latter *Ādihvāṇakārikā*.

5. क्षिपफेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमो यथा बहेः ।
तद्वत् स्वभावभूता मायैवा कीर्तिता विष्णोः ॥
A.K., 56.

"I am the Lord who playfully propels the machine of the wheel of energies. My nature is pure and I hold the position of the Lord of the great wheel of energies. It is in me alone that all things manifest as do jars and other (objects) in a clean mirror. Everything extends out of me as does the wonderful diversity of dreams from one who sleeps. I myself am all things (and they are related to me) like hands, feet and other (limbs are related to the) body. I alone manifest in all this like the light (that shines) in (all) existing things."¹

While Abhinava affirms the activity of the Self which he understands to be not just a knower but also an agent, Ādiśeṣa categorically denies that the Self is active. Present in the body the Self is the embodied soul (*dehī*), his presence stimulates the activity of the body, mind and senses, but he does nothing, just as the magnet that attracts iron to itself is inactive.² Thus :

"The embodied soul sees, hears, smells, touches, tastes and perceives but in so far as he (as the Self is really) devoid of intellect, senses and body, he does nothing."³

Abhinava modifies this verse to fit his own view and places it at the conclusion of his previous statement concerning the experience of the Self's authentic nature as the agent of creation etc., thus his version reads :

"Even though the one who sees, hears and smells, being devoid of the senses and body does nothing, it is I alone who

1. इति शक्तिचक्रयन्त्रं क्रीडायोगेन बाहयन् देवः ।
अहमेव शुद्धरूपः शक्तिमहाचक्रनायकपदस्थः ॥
मध्येव भाति विश्वं दर्पण इव निर्मले घटादीनि ।
मत्तः प्रसरति सर्वं स्वप्नविचित्रत्वमिव सुप्तात् ॥
अहमेव विश्वरूपः करचरणादिस्वभाव इव देहः ।
सर्वस्मिन्नहमेव स्फुरामि भावेषु भास्वरूपमिव ॥
P.S., 47-9.
2. मायामयोऽप्यचेता गुणकरणगणः करोति कर्माणि ।
तदधिष्ठाता देही सचेतनोऽपि न करोति किञ्चिदपि ।
यद्वदचेतनमपि सन् निकटस्थे भ्रामके भ्रमति लोहम् ।
तद्वत्करणसमूहश्चेष्टति चिदधिष्ठिते देहे ॥
A. K., 11-12.
3. द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता च ।
देही देहेन्द्रियधीविवर्जितः स्यान् कर्तासी ॥
Ibid., 62.

deploy the various reasonings of the philosophies and scriptures."¹

According to Ādiśeṣa there is no agent because there is nothing in reality for him to act upon. Abhinava and Ādiśeṣa agree that the Lord is not affected by the troubles of the world, it is the deluded who are peaceful, happy or sad according to their state of mind.² The Self seems to act due to the activity of the mind etc., just as the sun reflected in running water seems to move. Again, although the Self is omnipresent, it is manifest in the intellect just as Rāhu becomes visible when he devours the moon during an eclipse.³ Thus Ādiśeṣa's system tends towards a monism of the Advaita Vedānta type and develops the Sāṃkhya theme of *Puruṣa*'s passivity with respect to *Prakṛti*, here identified with *Māyā*. The embodied soul does nothing, it is *Māyā* that acts. The Self seems to be an agent and enjoyer only because of its association with the body.

Now, even though Vāmanadatta agrees with Ādiśeṣa that there is only one reality and that it is pure consciousness which he praises devoutly as Viṣṇu, he sets off on a different tack to present and establish his monism. Like all monists, Vāmanadatta stresses in various ways the indeterminate nature of the one reality : it is not exclusively one or other of possible prototypical categories that characterize things such as subject and object, inner and outer

1. द्रष्टा श्रोता घ्राता देहेन्द्रियवर्जितोऽप्यकर्तापि ।
सिद्धान्तागमतर्काश्चित्रानहमेव रचयामि ॥
P.S., 50.
2. शान्त इव मनसि शान्ते हृष्टे हृष्ट इव मूढ इव मूढे ।
व्यवहारस्थो न पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥
A.K., 34.
Cf.
शान्ते शान्त इवाप्य हृष्टे हृष्टो विमोहयति मूढः ।
तत्त्वगणे सति भगवान् न पुनः परमार्थतः स तथा ।
P.S., 38.
3. गच्छति गच्छति सलिले दिनकरबिम्बं स्थिते स्थितिं याति ।
अन्तःकरणे गच्छति गच्छत्प्रात्मापि तद्वदिह ॥
राहुरदृश्योऽपि यथा शशिविम्बस्यः प्रकाशते जगति ।
सर्गतोऽपि तथात्मा बुद्धिरथो दृश्यतामेति ॥
A.K., 17-8 Cf., P.S. 7-8.

etc., and it is beyond conceptualization and hence speech.¹ This implies, according to Vāmanadatta, that the duality verbal expression necessitates is not real but is merely a conceived idea² thus distinctions such as that between subject and object are false.³ However, this does not mean that the world and those that perceive it are unreal illusions. The world of things cannot be based on their non-existence.⁴ Vāmanadatta stresses that the appearance of an illusory snake would not be possible if there were no rope.⁵ Māyā is not the illusory world, it is the false knowledge of ignorance which perceives duality in Viṣṇu who is one and non-dual. When this Māyā is destroyed one perceives ultimate reality as it is.⁶ The world is not unreal, on the contrary it is as real as Viṣṇu himself who making it as he pleases, is one with it.⁷ Thus, according to Vāmanadatta, the world is actually created, sustained and destroyed by Viṣṇu who, in doing so, forms himself into the universe thus assuming his external form to then revert to his own internal, undifferentiated nature when it is destroyed. Vāmanadatta thus develops a peculiar position of his own here. According to him, it is possible to explain the generation of the world both in terms of real and apparent change. The Advaita view maintains that the world is a product of a seeming change in the Brahman, like the apparent change that takes place when we perceive a rope mistakenly to be a snake. This view is sharply contrasted with the one that asserts that the Brahman changes into the universe by altering itself, like milk that becomes curd. Vāmanadatta accepts both as equally possible explanations:

"He whose unique nature is supremely pure consciousness alone assumes physical form. This can be explained both in terms of real and apparent change. (Explained as merely) apparent change, it is You, O Acyuta (Who persist unchanged although) it

1. S.P., 1/13.
2. Ibid., 1/8.
3. Ibid., 1/28.
4. Ibid., 1/11b.
5. Ibid., 1/100a.
6. Ibid., 1/102b-3.
7. Ibid., 1/99.

appears to be otherwise. (And as a) real transformation, it is always You (who, although essentially the same, assume many forms) just as gold (fashioned into an) earring (remains gold)."¹

Even so, Vāmanadatta stresses that subject/object distinctions are not ultimately real. It is the notion based on duality (*bhedasamkalpa*) that splits up the unity of consciousness into subject and object, inner and outer.² Both the condition of the subject and that of object are states of Viṣṇu who is the one, pure consciousness and so they are ultimately false in themselves.³ It is only the foolish who, seeing the world of subjects and objects, believe that that is the way things are also within Viṣṇu⁴ whereas he is really beyond all phenomenal being and hence contamination by such relative distinctions. As Viṣṇu is the universal nature of all things - like the gold of gold ornaments - there can be no distinction within him.⁵ There can be no time or space within him who is the one support of all, and consists of all things while at the same time transcending all particulars.⁶

Thus, Māyā is the ignorance or false knowledge of duality. The way this false knowledge operates is through language for that which is undivided within one's own consciousness appears to be fragmented when it reaches the plane of speech.⁷ Duality is just the way we talk about things and hence think about them. The primary form of this duality is that between subject and object. But if we reflect upon this relation and what it entails we discover that it is not as it initially appears to be. Objectivity (*neyatva*), Vāmanadatta argues, amounts to a state of limitation and the exclusion of elements one from another (*pariccheda*), and this doesn't take place within consciousness (*jñāna*)⁸ which is not an object of knowledge but the prerequisite condition of all knowledge. Indeed it is this, the ultimate nature of the perceiving

1. Ibid., 1/104b-6a.
2. Ibid., 1/1.
3. Ibid., 1/28.
4. Ibid., 1/51.
5. Ibid., 1/109-11.
6. Ibid., 1/62.
7. Ibid., 2/19.
8. Ibid., 2/21.

consciousness (*graha*) of both subject and object, that is real and persists when they cease : all else is false.¹ The notions that 'this is other than me' and 'I am different from that' run contrary to oneness and cannot persist even for an instant² and they do not in fact do so for all thought is momentary. In reality cognitive consciousness (*jñāna*) shines by itself, it does not require any object.³ The status of things as objects of knowledge is not due to some inherent attribute they possess of themselves, but is due to their relation to a perceiving subject, while the subjectivity (*mātr̥va*) in the perceiving subject has no existence apart from the object.⁴ The establishment (*siddhi*) of truly existing things is independent (*anapekṣa*). There is neither subjectivity nor objectivity in those things that are independent.⁵ Similarly, if it is impossible to conceive of knowledge with no field of application (*viśaya*), it is also impossible for this field to exist without content (*viśayin*).⁶ The same argument holds good with relation to action (*karma*) and the agent. Action pertains to that which is made manifest by consciousness (*prakāśya*) but this can have no existence in the absence of an agent,⁷ but as nothing is manifest but consciousness itself there can be no question of action or agency.

At the same time, however, Vāmanadatta affirms that Viṣṇu, the consciousness which is the one ultimate reality, is genuinely creative. The entire universe arises out of him⁸ and he precedes and supports all the business of daily life (*vyavahāra*), be it that of the body, speech or mind.⁹ As consciousness, Viṣṇu is the unique cause of all things,¹⁰ and nothing can act apart from him¹¹ for all that is impelled to action in any way is ultimately impelled

1. Ibid., 2/26.
2. Ibid., 2/29.
3. Ibid., 2/33.
4. Ibid., 2/51.
5. Ibid., 2/52.
6. Ibid., 3/33.
7. Ibid., 2/54.
8. Ibid., 1/28.
9. Ibid., 1/93.
10. Ibid., 1/71.
11. Ibid., 1/73.

by consciousness, the one reality.¹ Thus what Vāmanadatta means when he says that "creation has no being (*sattā*) : being pertains to consciousness" is not just that all this world of the fettered (*saṃsāra*) is merely an imaginary notion (*vikalpa*),² but that, unlike consciousness which requires nothing, there is no phenomenal entity which just exists and is known as such in itself independently of consciousness.³ It is this seeming independence which is false.⁴

Vāmanadatta thus accepts that the one reality is varied (*vicitra*); unity is different from relative distinctions and duality (*bheda*), it is the whole of reality which is involved in it, not just one reality or existing thing contrasted with another independent reality. Vāmanadatta explains all this by taking recourse to a common Pāñcarātra notion which understands Viṣṇu as four-fold (*cāturātman*) as himself and his emanations (*vyūha*). These four are equated with various quaternities of mutually dependent elements that represent phases or levels within the entire range of reality. These are variously defined in different contexts as :

- 1) Reality (*vastu*), phenomenal being (*bhāva*), determinate particulars (*artha*) and action (*kriyā*).⁵
- 2) The four levels of speech: *Sānta*, *Paśyanti*, *Madhyamā* and *Vaikhari*.⁶
- 3) Subject (*pramātr̥*), object (*meya*), means of knowledge (*māna*) and veridical cognitive consciousness (*niti*).⁷

This way of understanding causality leaves Vāmanadatta free to talk about Viṣṇu's cosmically creative activity in terms which often remind us of Kashmiri Śaivism and that fits with a world view that generally characterized the monisms of Tantric systems as a whole as distinct from those developed from the Upaniṣads. This form of monism is formed by an identification of the opposites which thus simultaneously involves their transcendence.

1. Ibid., 1/75.
2. Ibid., 3/2.
3. Ibid., 2/21.
4. Ibid., 2/32.
5. Ibid., 1/87.
6. Ibid., 1/89.
7. Ibid., 2/59.

Reality is one because it includes everything, thus it is free of duality. Oneness is not achieved merely by denying multiplicity as unreal from the perspective of a higher transcendental reality. In this way Viṣṇu is completely established in himself at all times and yet generates and destroys the universe that arises from him and falls back into him like the ocean that is in itself waveless and yet generates waves.¹ Thus, requiring nothing outside himself, Viṣṇu is endowed with perfect creative freedom (*svātantrya*)² and so he unfolds everywhere,³ while the arising and falling away of all things takes place in the Lord who is the centre of all the daily dealings of life.⁴ Thus although Viṣṇu is pure, uninterrupted consciousness, free of subject and object and the source from which consciousness arises,⁵ the passivity of knowledge does not contradict the activity of action: they are ultimately one.⁶ Viṣṇu is equally cause, effect and instrument for he is all things.⁷

Oneness is thus established by establishing the ultimate identity of seemingly contrasting categories in Viṣṇu who is pure consciousness. Thus the absence of subject-object distinctions within Viṣṇu is due to their identity, it is not attributed to their fictitious character. Once the object is known as it truly is, it is realised to be consciousness.⁸ Again, just as the object can never be independent of the knowledge of it,⁹ so this knowledge is not different from the perceiving subjectivity.¹⁰ Thus, everything is pervaded by consciousness and consumed by it just as fire burns and pervades fuel¹¹ and so, as Viṣṇu is pure consciousness, he is all things.¹² But although Viṣṇu contains everything and is in

1. Ibid., 1/73.
2. Ibid., 1/84.
3. Ibid., 1/81.
4. Ibid., 1/92.
5. Ibid., 1/25.
6. Ibid., 1/119.
7. Ibid., 1/112-3.
8. Ibid., 1/24.
9. Ibid., 1/22.
10. Ibid., 1/17.
11. Ibid., 1/10.
12. Ibid., 1/22.

everything,¹ he is not conditioned by the things conditioned by time, space and form because he is internal consciousness.

Now all this can be expressed simply and directly, as Vāmanadatta does, by representing Viṣṇu-consciousness, the one reality, as light. Although this is a metaphor in a sense, in another, absolute divine consciousness and the world manifested in and through it are literally the light of consciousness and this is the way it is experienced. This presentation of the one, absolute reality as light is well known to Indian thought from very early times. It finds its classic expression in the following verse which appears in a number of Upaniṣads:

"The sun shines not there, nor moon and stars;
These lightnings shine not, much less this (earthly) fire!
After Him, as He shines, doth everything shine.
This whole world is illumined by His light."²

From this point of view all things can be classified into two basic types, namely, those things which illuminate (*prakāśaka*) and those which are illuminated (*prakāśya*). The illuminators are both the perceiving subjects and their activity through which the objects of illumination are known, made known and hence, from this idealist point of view, created. All these illuminating lights shine by virtue of Viṣṇu, the one light.³ In this sense, Viṣṇu is always immediately apparent as all things, in the act of knowing them and as the knower. As the immediate appearance of things just as they are, that is, as the shining of the universal light, they reveal Viṣṇu's nature which is thus directly apparent (*prakaṭa*). The light of the sun illumines an object and so makes it apparent (*prakaṭa*), whereas before it was obscure (*aprakaṭa*) and hence unknown. But Viṣṇu is always apparent as all things, there is no need to find ways to make him evident, nor is there any need of proofs to establish his existence.⁴ Thus, the light which is the illuminator (*prakāśaka*) is at the same time the object of

1. Ibid., 1/14.
2. *Svetāśvatīropaniṣad* 6/14, the same verse is also found in *Muṇḍakopaniṣad* 2/2/10 and the *Kāthopaniṣad* 5/15; cf. also *Bhagavadgītā*, 15/6.
3. S.P., 1/37-8.
4. Ibid., 1/12-3.

illumination without this compromising its essentially luminous nature as the pure presentation of things just as they are in the immediacy of their direct experience. Thus Vāmanadatta writes:

"None dispute that You (O Lord) are the essential nature of (all) things; it is not darkness (*aprakāśa*) that shines when (the light of consciousness) becomes the object of illumination."¹

In this way Vāmanadatta accounts for unity as the identity of opposites understood as aspects of the same noumenous reality, namely, the shining of the light of consciousness. But while the illuminator as light manifests the object and thus presents itself as the object's manifest appearance, it also transcends it:

"Just as these things are separate from the light of the sun and it is undivided, so are You separate from all these objects of Your illumination."²

This verse illustrates Vāmanadatta's second approach to oneness, namely, what might be called the 'logic of transcendence' in which the unity of the absolute is established as being beyond diversity. Viṣṇu, the one reality is unaffected by the diversity of things - he is unconditioned. Although present in that which has form and is determined by time and space, he is free of them.³ But this is not because they are unreal or less than real in respect to Viṣṇu's reality: Viṣṇu is free of time, space and form because he encompasses everything; the universe is full of Viṣṇu and there is no state in which he is absent.⁴ Thus Vāmanadatta's transcendental logic is soon transformed into a 'logic of immanence' in which the absolute is understood as one because it excludes nothing rather than because it stands beyond the many phenomena subject to a conditioned, contingent state of existence.

But if all this is true and Viṣṇu is that same consciousness which is in every perceiving conscious being as its most essential nature why are we not aware of this fact directly and so, being conscious of our ultimate identity with Viṣṇu, be in his same state? The answer, Vāmanadatta affirms, is to be found in the

1. Ibid., 1/12.

2. Ibid., 1/36, cf. 1/69.

3. Ibid., 1/14.

4. Ibid., 1/70.

negative, privative character of thought (*vikalpa*). This is a theme Vāmanadatta develops extensively throughout the third *prakaraṇa* where he discusses the nature of thought and its formation through the power of speech. The world of daily life is perceived through a veil of thought constructs which represent what is presented by the shining of the light of consciousness in conceptual terms. Those who cannot penetrate through this veil of conceptual representation and be conscious of the immediacy of things and themselves just as they are, that is, as clearly evident manifestations of the light of consciousness, are cut off both from the outer reality of the object and the inner reality of the subject. Thus removed from themselves and, by the same token, from the world around them, they are helplessly caught up in the trammels of conditioned existence. Thus Vāmanadatta pertinently quotes the dictum : "all thought is *saṃsāra*."¹

Like all Hindu monists Vāmanadatta preaches that liberation comes by identifying ourselves with the true Self, namely, Viṣṇu and by freeing ourselves of false identification with the body and all else that is not Self (*anātman*). For while the Self is bliss itself, non-Self - its very opposite - is suffering.² But while the Self must be known, it cannot be known as an object. If the Self were to be an object the subject who perceives it would be superior to it. Thus there would be something higher than the Self and therefore another higher than that would be required in order to know it. Ultimate Being cannot be known like a sense object, for all sense objects are limited, conditioned entities.³ This does not mean that the Self is never known objectively, rather that it is not known in itself as it is in this way. When consciousness is perceived as an object it becomes the things of the world that are 'other' than the Self. As Vāmanadatta says:

"Just as one perceives the external form of that which is in the field of vision, just so consciousness, established in the act of perception, perceives its own nature as the object of knowledge."⁴

1. Ibid., 3/2.

2. Ibid., 2/3.

3. Ibid., 2/4-6.

4. Ibid., 1/9.

In order to know the Self, we must find another made of knowledge:

"Transcending all things, how can anyone describe Your nature (O Lord)? Description applies only to that which is divided while the Self of none is such and that (Self) is You. Who are the Self of All, and so for this reason also You cannot be described. The nature of the Supreme Self, free of alterations and divisions is the only means to know You: You can never be conceived."¹

Words, the vehicle of thought, seemingly break up the unity of reality for the ignorant. We distinguish between one thing and another labelling one and then the other according to their functions - this division is a purely mental construct, although useful, indeed essential, for daily life, it is not real.² If some existing thing were to stand contradicted by another, this contradiction would necessarily extend to its essential nature. The being of entities cannot in itself oppose itself; difference, distinction and contradiction are all notions, they are not qualities inherent in the being of things.³ Similarly, if Viṣṇu is everything and he is discernable in both subject and object, this distinction too is false - it is just a notion.⁴ Viṣṇu must be known directly and not as the subject knows his object and that is only possible if he is the Self:

"Everyone knows one's own nature (*svarūpa*), none can know that of another and one's own omnipresent nature is You (O Lord). Thus the universe is full of You."⁵

Vāmanadatta seeks to establish that this awareness of Self is the basis of all knowledge, even the most mundane. He builds up his epistemology on the basis of an idealism that accounts for the possibility of knowledge by positing it not as the product of cognitive activity but as its *a priori* ontological and epistemological ground which cognitive activity simply reveals. Veridical

1. Ibid., 1/33-34.
2. Ibid., 1/8.
3. Ibid., 2/47.
4. Ibid., 1/27-8.
5. Ibid., 1/5.

cognitive consciousness (*mānatā*)¹ is in every case one's own self-awareness alone (*svasamvedana*) which is understood to be the very Being (*sattā*) of consciousness free of thought constructs.² The three sources of right knowledge (*pramā*) are direct perception, inference and scripture.³ All means of knowledge (*pramāṇa*) are each individually associated with their specific object and so do not allow the subject to experience pure awareness directly⁴ unless he makes a special effort to do so. Thus Vāmanadatta writes:

"You transcend all thought constructs and so, although directly apparent, are forgotten, as happens with something in front of a man whose mind is full of desire for something else."⁵

But although Viṣṇu is worshipped as consciousness and this consciousness manifests as the objects of the world in and through the act of perception, Vāmanadatta does not go as far as his Kashmiri Śaiva counterparts who, perceiving reality in much the same way, conclude that the world - order and all that transcends it are encompassed in the self-reflective awareness of a universal "I" consciousness. Thus, while Vāmanadatta's phenomenology coincides with that of Utpaladeva and of later Kashmiri Śaivites in general as far as the phenomenon of presentation is concerned, there is divergence in the characterization of the representational aspect, that is, the judgement of what is presented by the shining of the light of consciousness. A Kashmiri Śaivite would say that Vāmanadatta does not tackle this problem thoroughly. Implicit in his view is that not all representation is conceptual and that this non-conceptual representation is essentially an awareness of the Self as all things and as beyond them and that it is the basis of all knowledge, but he doesn't take the next step and posit that this awareness is inherent in consciousness, in the sense that consciousness is self-awareness through which the world of

1. Ibid., 2/39.
2. Ibid., 2/48.
3. Ibid., 2/35.
4. Ibid., 2/34.
5. Ibid., 1/35.

conceptual representation is generated and hence the play of objectivity. I am not referring here to a mere absence of a technical term - such as 'vimarśa' - more to the point is that Vāmanadatta categorically rejects any form of egoic projection onto absolute consciousness. All sense of self must be eradicated. As Vāmanadatta says:

"O Mādhyava, only You remain when one free of ego (reflects that) You perform this action and (that it accords with) Your nature. Now if this separation (from You) which corresponds to this (false) presumption of egoic existence dissolves into the Self by devotion to You, separation is destroyed and oneness is established."¹

The sense of oneness as "I" is never an independent self-subsisting awareness; according to Vāmanadatta it is always the subject of predication as when one thinks: "this is different from me and I am different from that."² It is thus essentially a thought construct like all relativizing analytic notions. Instead of being a notion centred on the object it is a notion concerning oneself (*asmādvikalpa*) and so must, like its objective counterpart, be rejected as short of ultimacy. Vāmanadatta equates the ego with the notion of personal existence as individual, appropriating or acquisitive consciousness. It consists of an intent (*saṃkalpa*) to make the object one's own. Thus, rather than the sense of "I" it is better described as the sense of "mine". This sense of "mine" (*mamatā*) expresses itself each moment as an intention which leads to another, thus maintaining its existence. Vāmanadatta thus describes it as a transitory (*anitya*) product of the pulsing activity of consciousness (*spanda*). Just as death is the inevitable result of its persistence, so death ceases when it comes to an end.³

Here we notice a radical departure from the Saiva phenomenology of Utpaladeva. This need not surprise us. The

ego is understood in most schools of Indian thought as relative, a product of thought constructs which serves as a provisional subjective referent for a consciousness that wrongly identifies itself as the body and mind. At best it is understood as part of the inner mental organ operating there as the factor which personalizes or appropriates the perceptions reflected and made known in the intellect.¹ It is Utpaladeva, who formulates for the first time in his *Īśvarapratyabhijñānakārikā* a notion of the absolute as a pure ego consciousness and makes full use of it in a completely developed system thus extending the universal Hindu doctrine of Self into a higher metaphysics of the Self as a Fichtian-like superego.² That Vāmanadatta's views are compatible with this ulterior development is exemplified by the extensive quotation of his work in the fourteenth chapter of the *Lakṣmītantra*³ for in this work Lakṣmī, Viṣṇu's spouse and power, is characterized as his "I-ness" (*ahantā*) while he is eternal and perfect "I" consciousness. Thus Lakṣmī proclaims in the *Lakṣmītantra*:

"He, Hari being 'I' (the Self) is regarded as the self in all beings. I am the eternal I-hood of all living beings."⁴ And: "Therefore Brahman, the eternal, is called Lakṣmī - Nārāyaṇa because the I-entity is always inherent in I-hood. The I-entity is always recognised as the source of I-hood; for one cannot exist without the other and each is invariably linked to the other."⁵

The *Lakṣmītantra*, which is certainly later than Utpaladeva, makes use here, as in much of the rest of its metaphysics, of notions that are typically Kashmiri Saiva.⁶ If an original Pāñcarātra

1. Ibid., 1/100b-2a.

2. Ibid., 2/29.

3. Ibid., 4/42-3. Worth noting in passing is that while Vāmanadatta states expressly in this passage that the pulsation of consciousness (*Spanda*) is free of thought constructs he does not equate it with the dynamics of the absolute ego as most Kashmiri Saivites do, but treats the ego as an epiphenomenon of its activity.

1. For an excellent study of the concept of the ego in the major schools of Indian philosophy and Kashmiri Saivism the reader is referred to Michel Hulin's book: 'Le Principe de L' Ego dans La Pensée Indienne Classique. La Notion d' 'Ahaṅkāra' publications de l' Institut de civilisation indienne, serie in - 8° fascicule 44, Paris, 1978.

2. See my paper 'Self-awareness, Own Being and Egoity', Vārāṇasī, 1990 where I prove this assertion.

3. See below, p. 31-4.

4. L.T., 2/13, translation by Sanyukta Gupta.

5. Ibid., 2/16-17.

6. The *Lakṣmītantra* contains citations from the *Svacchandabhairavatantra* and the *Vijñānabhairava* both Tantric texts well known and cited by Kashmiri Saivites. It also cites Kṣemarāja, Utpaladeva and Abhinavagupta in a number of places. According to Sanderson the *Lakṣmītantra* and the

Samhitā is free to do this, there is no reason to be surprised if Vāmanadatta, who was a Kashmiri living in Kashmir during the period of Kashmiri Śaivism's most energetic period of growth, drew inspiration from the Śaiva monism current in his day. The close affinity between Vāmanadatta's views and monistic Śaivism is clearly evidenced by Abhinavagupta addressing him respectfully as 'teacher',¹ even though throughout his works he consistently relegates Vaiṣṇavism to a lower level than Śaivism as a whole and particularly that of his own Śaiva traditions.² In short, Vāmanadatta's work, despite its divergence in certain respects from Śaiva monism - particularly with regard to the ultimacy of the ego-sense - still remains, nonetheless, highly compatible with it. The extensive use Bhagavadutpala makes of the *Samvitprakāśa* as a source of references in his commentary on the *Spandakārikā* clearly exemplifies how Vāmanadatta's work can serve to bridge the gap between Śaivism and Vaiṣṇavism in the Kashmiri Śaiva context. Bhagavadutpala, as his ancestry and traditional appellation - Utpala Vaiṣṇava - suggest, had strong ties with the

q. *Ahīrbudhnyasamhitā* quoted by Naṭatur Anīmā (= Vatsya Varadācārya) must have been composed between 1100 and 1200 in South India because the mantras of the Yajurveda quoted in them belong to the Taittirīya recension peculiar to the Southern tradition after the 10th century.

1. T.Ā., 5/155a, see above, p. 5 n.1.

2. I will deal with the relationship between Kashmiri Śaivism and Vaiṣṇavism in the introduction to my forthcoming book of translations from the Spanda tradition of Kashmiri Śaivism to be published by the State University of New York Press, Albany. One or two remarks will suffice here. Abhinavagupta devotes the 35th chapter of his *Tantrāloka* to the relationship he believes exists between the various scriptural traditions as taught him by Sambhunātha, his Trika teacher (T.Ā., 35/44b). There he uncompromisingly declares that:

In order to achieve the various fruits more or less perfect of duty (dharma), profit (artha), sexual pleasure (kāma) and liberation (mokṣa), there is only one means, namely, the Śaivāgama" (ibid., 35/24). Abhinava agrees that teachings are diverse but they also yield different fruits at differing levels so that those at a lower level cannot yield the fruits of a higher one: "The various forms such as Viṣṇu etc. which God assumes are due to his self-differentiation and, as such, that is, due to this differentiation, are on the plane of Māyā. The 'descents of power' (śaktipāta) which do undoubtedly occur as associated with these limited forms therefore bestow only the fruits proper to them but not, ultimately, identification with Śiva." (ibid., 13/2681-70a, cf. ibid., 35/29).

Vaiṣṇava community although he was undoubtedly a Śaivite when he wrote his commentary.¹ Vāmanadatta's work served his purpose admirably, for here was a text that he could freely quote that would find approval by both groups and so link together more closely the Pāñcarātra and Śaiva sources that he freely quotes without deference to one or the other in an attempt to establish that the doctrine of the *Spandakārikā* is taught in both.

Apart from these general, pervasive Śaiva influences that can be discerned in Vāmanadatta's work, we find more specific references which show that Vāmanadatta accepted the more esoteric, strongly Śākta oriented Śaiva traditions prevalent in Kashmir, namely, those of the Krama school. Thus, for example, we can discern clear traces of Krama notions in the following passage:

"O Lord, the abiding condition of all things is that of Your own immutable nature simultaneously (manifest everywhere), it can be known by means of its progressively mutating nature (*kramasvarūpa*) (that is such without thereby) running contrary to the simultaneity (of the immediacy of Being). Simultaneity is possible in the absence of progressive change (*krama*) which in its turn (is possible only) in the absence of the former. Thus, as they are mutually contradictory, they cannot arise from one another. So, in this way, those who have realised the ultimate truth know that You manifest Your self-luminous conscious nature as the state of mutual dependence (between these polarities and all things)."²

This way of understanding the fundamental polarities of existence as progression-*krama* - versus simultaneity - *yaugapādya*, is typical of Krama absolutism which views the absolute as dynamic consciousness that, forming itself into all things, is the entire process of creation, persistence and destruction while standing beyond them in a fourth ineffable - *anākhyā* - state in which consciousness is at once all of them simultaneously. From this point of view, the ineffability and absolute nature of

1. The reader is again referred to the introduction of my forthcoming book for further details and references.

2. S.P., 1/65-8.

consciousness, the one reality, lies in its being this progression without, even so, changing. This position is summed up by Abhinava when he says: "the pure principle of consciousness transcends all talk of succession (*krama*) or its absence (*akrama*)."¹

There is one place in Vāmanadatta's work where his Krama leanings are made fully explicit. In the beginning of the fourth section he makes a plea for tolerance, insisting that, although Viṣṇu's energy assumes various names and forms according to different schools of thought, one cannot say that these differences correspond to separate principles or, for that matter, that they do not. This is, anyway, of no importance, that which one should abandon is not a view but *karma* which is binding and that which is to be taken up is the pure consciousness of the subject. He concludes that this power is:-

"One and abides in many states as both mobile and motionless. She rests on the foundation of time which is the twelve - petal lotus and by her progressive differentiation (*kalana*), She, Kālakarṣiṇī, makes her (eternal) Time manifest as having assumed the form of (temporal) time by means of the generation and destruction of (all) existing things."²

Kālakarṣiṇī, also called Kālasaṃkarṣiṇī, is well known as a form of Kālī venerated in the Krama school. Her association with the twelve-petalled lotus described as the foundation of time is possibly a reference to the cycle of twelve Kālīs that lies at the core of Krama mysticism.

Important also as indicative of Vāmanadatta's non-Vaiṣṇava influences is his representation of the arising and falling away of images within consciousness as a discontinuous process: there is a gap between the arising of one form and the falling away of another. The attentive soul who can catch this moment and the centre between one perception and the next, no longer feels the bondage of the illusory play of Māyā through the activity of thought but experiences it all as the pure expansion of

consciousness.¹ We can compare this view with Kṣemarāja who says:

"This supreme plane of awareness consists of all the powers (of consciousness) pulsing in unity. Although actually manifest to all constantly, on the plane of Māyā it does not sustain a firm realisation of consciousness within oneself. Even there, however, it is clearly manifest at every junction (between cognitions)."²

In the centre between perceptions the attentive soul can experience the pure indeterminate awareness (*nirvikalpa*) that serves as the basis of determinate perception as its source, resting place and end. In the centre abides what Vāmanadatta calls 'pure experience' (*śuddhānubhava*)³, that is, the fundamental self-awareness (*svasaṃvedana*) through which consciousness is perceived and is the basis of all knowledge which Kashmiri Saivites identify, as we have already noted, with absolute "I" consciousness.

Finally, it is important to stress that despite the powerful influence Śaiva monism apparently exerted on Vāmanadatta he remains thoroughly Vaiṣṇava throughout his work. Viṣṇu is his sole object of devotion which he also worships as his incarnations that he understands as hypostheses or aspects of consciousness and its manifestations.⁴ His Pāñcarātra associations are also clearly evident from his presentation of the four *vyūhas* - Vāsudeva, Saṃkarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha, to which he assigns mystic centres in the body as part of a developing praxis in which their association with their energies plays a prominent role.⁵ Indeed, despite the space Vāmanadatta dedicates in his work to establishing, even as he praises Viṣṇu, that consciousness alone, free of all diversity and subject - object distinctions, is ultimately real, his primary concern is with practice. Thus not only does he dedicate space to a description of the yogic centres and channels in the body viewed from the perspective of his sophisticated

1. Ibid., 1/4 and 1/41-44.

2. Sp. Sapp., p. 6, see P.T.V., p. 106 ff. where Abhinava deals with this practice extensively.

3. S.P., 1/41.

4. Ibid., 1/125 ff.

5. Ibid., 4/64 ff.

1. T.Ā., 4/180ab.

2. S.P., 4/12-3.

idealism, he also devotes the entire fifth chapter to an analysis of the phonemes as vital components of Mantra and vehicles of the sound (*nāda*) or word (*śabda*) energy of consciousness which he identifies with the syllable *Om* and that make Mantras powerful and cosmically significant as incorporating within themselves the energies of all manifestation and what lies in the transcendent beyond it. This concern fits naturally with Vāmanadatta's recurrent references to Speech (*vāc*), its levels, forms and nature. Here he deals with a common concern of both Śaivites and Vaiṣṇavas discussed not only in their secondary *śāstric* traditions but also in the primary scriptures of both groups.

To conclude we can say that the discovery and edition of Vāmanadatta's work may well serve as a stimulus for further research into the interaction between Śaivism and Vaiṣṇavism in general and, more specifically, between their monistic forms. Thus a work like Bhāskara's *Kakṣyāstotra* evidences, in the passages quoted from it, signs of the author's attempts to integrate certain basic Pāñcarātra notions into his Śaiva monism.¹ Other works, like the *Cicchaktisamstuti*,² that we know of only from quotations, exhibit a sort of intermediary character. This text, focusing on *śakti*, draws from both Śaiva and Vaiṣṇava ideas to support its Śākta monism. Again, although the *Paramārthasāra* draws its inspiration from other sources to develop its monism, its existence is a further indication that, although less extensive than their Śaiva equivalents, Vaiṣṇava monisms deserve to be carefully researched and not only in the works of known authors but, more especially, in the original Pāñcarātra scriptures amongst which some, particularly the *Ahīrbudhnyasamhitā* and the *Lakṣmītantra*, exhibit marked Śaiva influences.

List of Abbreviations

Ā.K.	Ādhārakārikā
T.Ā.	Tantrāloka
P.S.	Paramārthasāra

1. I am thinking here particularly of the verses from the *Kakṣyāstotra* quoted in Sp. Pra., p. 103.

2. Quoted *ibid.*, p. 87 and p. 113.

P.T.V.	Parātrīśikāvivaraṇa
M.M.	Mahārthamañjanī
L.T.	Lakṣmītantra
L.Ā.S.	Luptāgamasamgraha
V.B.	Vijñānabhairava
S.P.	Samvitprakāśa
Sp.Nir.	Spandanīmaya
Sp.Pra.	Spandapradīpikā
Sp.Sam.	Spandasamdoha

Appendix

The Lakṣmītantra and the Samvitprakāśa

Listed below are the verses in chapter fourteen of the *Lakṣmītantra* that are related to those of the *Samvitprakāśa*.

1) L.T. 14/8ab reads :

नीले पीते सुखे दुःखे चित्स्वरूपमखण्डितम् ।

S.P. quoted in T.Ā., 5/154 cd reads सविद्रूपम् in the place of चित्स्वरूपम् this verse quoted in Sp. Pra., p. 96, agrees with the L.T. exactly.

2) L.T. 14/9-10 : विकल्पोऽपि हि मद्रूपं स्वाच्छन्दादेव निर्मितम् ।
चेत्यं विकल्पते येन बहिरन्तर्व्यवस्थया ॥
न बहिर्नैव चान्तस्तच्चिद्रूपं मम तत् परम् ।
वेद्यवेदकरूपेण भेद्यते मे स्वयं तथा ॥

Cf. S.P., 1/1-2. Although these verses are substantially different in the L.T. their common form with the S.P. is still clearly discernable.

3) L.T., 14/11 corresponds to S.P., 1/3, only the fourth *pada* contains variants, L.T. reads :

.....रूपं तच्चेत्यतां गतम् ।

and S.P.:

.....नौमि तद् वैष्णवं पदम् ॥

4) L.T., 14/12:

दूरापास्तविकल्पेन चेतसा यत्र भूयते ।
मध्यमां वृत्तिमास्थाय चेत्यं संविताया तदा ॥

Cf., S.P., 1/4.

5) L.T., 14/13:

यथा चक्षुःस्थितं रूपं बाह्ये स्वं रूपमीक्ष्यते ।
तथा ज्ञानस्थितं रूपं ज्ञेये स्वं रूपमीक्ष्यते ॥

Cf., S.P., 1/9.

6) L.T., 14/14:

यथा वह्निसमाविष्टं काष्ठं तद्रूपमीक्ष्यते ।
तथा संवित्समाविष्टं चेत्यं संवित्तयेक्ष्यते ॥

Cf. S.P., 1/9 ab:

यथाग्निना समाविष्टं सर्वं तद्रूपमीक्ष्यते ॥

The second line is not found in the extant manuscripts of the *Samvitprakāśa*, when Bhagavadutpala quotes this verse in Sp. Pra., p. 112 he supplies the second line which reads there:

तथा ज्ञानसमाविष्टं सर्वं तद्रूपमीक्ष्यताम् ॥

7) L.T., 14/15:

वेद्यं वेदनतां नीत्वा यदा वेत्ता निरूप्यते ।
तदा विरिमयी साहं प्रत्यक्षा स्फुटभासिनी ॥

Cf. S.P., 1/24:

वेद्यं स्वरूपतां नीत्वा यदा जानाति वेदनम् ।
तदानीं वेद्यता का स्यात् का वा वेदनता परा ॥

Note that the manuscripts of the *Samvitprakāśa* read वेदकता instead of वेदनता, the latter reading is found in Sp. Pra., p. 89 and is decidedly better and so has been adopted.

8) L.T., 14/18ab:

मद्बुद्धानामृतनिष्यन्दक्षालिताशेषवासनाः ।

Cf. S.P., 1/26 ab:

त्वद्बुद्धानामृतनिष्यन्दनिःशेषक्षालिने नमः ॥

9) L.T., 14/19:

मम चित्तैकरूपाया वेद्यवेदकतां जनाः ।
अविद्ययैव मन्यन्ते मत्संकल्पितया पुरा ॥

Cf. S.P., 1/28

तत्राचित्रैकरूपस्य वेद्यवेदकतामयी ।
नाथ गिथ्यैव मन्यन्ते सत्यचिन्मात्ररूपिणः ॥

Note that MSs A, D, E and G of the L.T. read चित्रैक in the place of चित्तैक This reading is clearly closer to the S.P.

10) L.T., 14/20ab:

न शान्ता मोदिता नापि मध्यमाहं स्वरूपताः ।

Cf. S.P., 1/28 cd:

न शान्तमुदितं नापि तव रूपं न मध्यमम् ॥

11) L.T., 14/21:

परित्यक्तविभागेन निस्तरङ्गेण चेतसा ।
ज्ञाये विकल्पमाना तु प्रत्यक्षाप्यस्मि विस्मृता ॥

cf. S.P., 1/34 cd - 35 ab:

परित्यक्तविभागेन ज्ञायसे न विकल्पसे ॥
विकल्पातीतरूपत्वात् प्रत्यक्षाऽप्यसि विस्मृतः ।

12) L.T., 14/22ab:

पुरः स्थितो यथा भावश्चेतसोऽन्याभिलाषिणः ।

This line corresponds to S.P., 1/35 cd.

13) L.T., 14/25:

यथा जात्या सितं वस्त्रं रक्तं रागेन केनचित् ।
पुनः स्ववर्णमप्राप्य नैव रागान्तरं श्रयेत् ॥

S.P., 1/40

The first line is identical; the second reads:
तत्पदप्राप्तशुक्लत्वं पुनः रागान्तरं श्रयेत् ॥

14) L.T., 14/27:

तथैवोच्चारयन् वाक्यं वर्णाद् वर्णं कथं ब्रजेत् ।
यदि मध्ये न विश्रान्तो मयि शुद्धचिदात्मनि ॥

S.P., 1/43

अयमुच्चारयन् वाक्यं वर्णाद् वर्णं कथं ब्रजेत् ।
यावन्मध्ये न विश्रान्तस्त्वयि शुद्धचिदात्मनि ॥

15) L.T., 14/28

एवं शुद्धा स्वतन्त्रापि यदाकारोपरागिणी ।
तत्त्यागापरसंचारा मध्ये शुद्धैव भाम्यहम् ॥

S.P., 1/44 reads चित्तिर्जात्या in the place of स्वतन्त्रापि and तिष्ठति for भाम्यहम्

16) L.T. 14/29 coincides with S.P., 1/45 L.T. reads:

अग्नीषोमेन्धनो, S.P.: अग्नीषोमेश्वरो

17) L.T., 14/30:

धिया ध्येयमनात्मन्य विषयं चास्पृशन् बहिः ।
यदन्तरा वेदयते तन्मे रूपमनाकुलम् ॥

S.P., 1/46:

धिया वेदमनात्मन्य विषयं चास्पृशन् बहिः ।
यदन्तरा वेदयते तन्मे रूपं तव निर्मलम् ॥

18) L.T., 14/35:

भावैर्विना यथा भानुः समुदेति नभस्थले ।
वेद्यैर्विनैव मे रूपमेव प्रद्योतते स्वयम् ॥

S.P., 1/52:

समुदेति यथा भावान् विना भानुर्नभस्थले ।
वेद्यं विनैव भगवन् भवान् केन हृतोदयः ॥

19) L.T., 14/36:

अत्यन्ताच्छस्वभावत्वात् स्फटिकादिर्यथा मणिः ।
अपरक्तो जपाद्यस्तु स्वेन रूपेण नैक्ष्यते ॥

S.P., 1/53:

अत्यन्ताच्छस्वभावत्वात् स्फटिकस्य यथा स्वकम् ।
रूपं परोपरक्तस्य नित्यमेवोपलभ्यते ॥

20) L.T., 14/38:

कुण्डलादेर्यथा भिन्ना न लक्ष्या कनकस्थितिः ।
न च शक्या विनिर्देष्टुं तथाप्यस्त्येव सा ध्रुवम् ।

S.P., 1/57ab:

यथोद्धृतकुण्डलादेः कनकस्य स्वयं स्थितिः ।

1/56cd:

पृथङ्न शक्या निर्देष्टुं न च तत्रास्ति तावता ॥

21) L.T., 14/39:

एवं नित्या विशुद्धा च सुखदुःखाद्यभेदिता ।
स्वसंवेदनसंवेद्या मम संविन्मयी स्थितिः ॥

S.P., 1/57:

एवं नित्या निजा शुद्धा सुखदुःखनिषेधनात् ।
स्वसंवेदनसंवेद्या तव संविन्मयी स्थितिः ॥

22) L.T., 14/45:

काप्यवस्था न मे सास्ति यस्यां संविन्नं वर्तते ।
तेन मां चिद्धनामेकां सर्वाकारामुपासते ॥

S.P., 1/70:

काप्यवस्था न ते सास्ति यस्यां संविन्नं वर्तते ।
तेन चिद्धनमेव त्वां योगिनः पर्युपासते ॥

Now that the *Lakṣmītantra* has been established to be of South Indian origin and as not being older than the 12th century (see above, p. 27 n. 6) there can be no doubt that it has borrowed from the *Samvitprakāśa* and not the other way round. This fact serves to indicate that even though Vāmanadatta's work was not generally well known outside Kashmir it did travel to the South of

its citation in Maheśvarānanda's *Mahārthamañjarī*, composed in South India in the 13th century, further confirms. Moreover, the compatibility of the views of the *Samvitprakāśa* with those of the *Lakṣmītantra*, despite certain important differences, indicates how this kind of monistic Vaiṣṇavism found substantial acceptance amongst some Pāñcarātrins.

The *Samvitprakāśa* Quoted in Other Sources

Listed below are the verses which are quoted from the *Samvitprakāśa* in other texts:

Chapter 1

Verse	Source
10	Sp. Pra., p. 112.
12	Sp. Pra., p. 111.
13	V.B., p. 109, St. Ci., p. 83.
20	Sp. Pra., p. 120.
24	Sp. Pra., p. 89.
30-31	Sp. Pra., p. 111.
37-38ab	Sp. Pra., p. 111.
41-42	Sp. Pra., p. 96.
44	Sp. Pra., p. 96.
48-49	Sp. Pra., p. 96.
52	Sp. Pra., p. 97.
53-5	Sp. Pra., p. 95-6.
56-57	Sp. Pra., p. 97.
70	Sp. Pra., p. 104.
76-8	Sp. Pra., p. 87.
93	Sp. Pra., p. 90, 114.
100cd-102ab	Sp. Pra., p. 100.
104cd-106ab	Sp. Pra., p. 85.
109 cd-111ab	Sp. Pra., p. 93.

Chapter 2

18cd-19ab	Sp. Pra., p. 89.
30	P.T.V., p. 83.
45	Sp. Pra., p. 114.
58	Sp. Pra., p. 88.

Chapter 3

2

M.M., p. 25.

27

M.M., p. 25.

Chapter 5

26

Sp. Pra., p. 89, 125.

Other possible quotes:

1) Sp. Nir., p. 48:

- भट्टश्रीवामेननाप्युक्तम् -

आलम्ब्य संविदं यस्मात्संवेधे न स्वभावतः ।

तस्मात्संविदितं सर्वमिति संविन्मयो भवेत् ॥

2) M.M., p. 109, P.S., p. 146, in the latter we read: -यथाह

भट्टश्रीवीरवामनकः

यत्रेन्धनं द्वैतवनं मृत्युरेव महापशुः ।

अलौकिकेन यजेन तेन नित्यं यजामहे ॥

3) T.Ā., 5/154cd-5ab:

नीले पीते सुखे दुःखे संविद्रूपमखण्डितम् ।

गुरुभिर्भाषितं तस्मादुपायेषु विचित्रता ॥

Jayaratha comments:

‘गुरुभिः’ वामनदत्ताचार्येण भाषितमिति संवित्प्रकाशे ॥

The verse is found complete in Sp. Pra., p. 96:

नीले पीते सुखे दुःखे चित्स्वरूपमखण्डितम् ।

विशिनष्टि विकल्पस्तच्चित्रयोपाधिसम्पदा ॥

BIBLIOGRAPHY

Tantrāloka by Abhinavagupta (12 vol.) with *viveka* by Jayartha. Part 1 edited by M.R. Śāstrī. Parts 2-12 edited by M.S. Kaul, K.S.T.S., no. 23, 1918; 28, 1921; 30, 1921; 36, 1922; 35, 1922; 29, 1921; 41, 1924; 47, 1926; 59, 1933; 57, 1936 and 57, 1938.

Paramārthasāra by Abhinavagupta with *vivṛti* by Yogarāja. K.S.T.S., no. 7, 1916. Edited by J.C. Chatterjee.

Paramārthasāra by Ādiśeṣa with *vivaraṇa* by Rāghavānanda. Acyutagrāṇthamālā vol. 9. Vidyāvilāsa Press, Varanasi, 1989. Edited by Sūrya Nārāyaṇa Śukla.

Parātrīśikāvivarāṇa by Abhinavagupta. K.S.T.S., no. 18, 1918. Edited by M.S. Kaul.

Mahārthamañjarī and *parimala* by Maheśvarānanda. Yogatantragrāṇthamālā, no. 5. Benares, 1972. Edited by Vrajavallabha Dviveda.

Lakṣmītantra. The Adyar Library Series vol. 87, 1975, the Vasanta Press, Adyar. Edited with Sanskrit gloss and introduction by V. Krishnamacharya.

Luptāgamasamgraha. Part 1 collected and edited by Gopinātha Kavirāja. Yogatantragrāṇthamālā no. 2, Varanasi, 1970; part 2 collected and edited by Vrajavallabha Dviveda. Yogatantragrāṇthamālā no. Varanasi, 1983.

Vijñānabhairava with commentaries by Kṣemarāja (incomplete) and Śivopādhyāya. K.S.T.S., no. 1918. Edited by M.R. Śāstrī.

Spandakārikā with *vṛtti* by Kallaṭabhaṭṭa. K.S.T.S., no. 5, 1916. Edited by J.C. Chatterjee.

Spandanirṇaya by Kṣemarāja. K.S.T.S., no. 43, 1923. Edited with English translation by M.S. Kaul.

Spandapradīpikā by Bhagavadutpala. Published in the *Tantrasaṃgraha* vol. 1. Yogatantragranthamāla no. 3 pp. 83-128. Edited by G. Kavirāja, Benares, 1970.

Spandasamdoha by Kṣemarāja. K.S.T.S., no. 43, 1925. Edited by M.R. Śāstrī.

वामनदत्तविरचितः

संवित्प्रकाशः

अथ प्रथमं प्रकरणम्

वेद्यवेदकरूपेण बहिरन्तर्व्यवस्थया ।
 भेदप्रधानसंकल्पो विभेदयति तत्तथा ॥ १ ॥
 न तदन्तर्गतं तद्बाह्यं न वेद्ये वेदके न च ।
 नान्तरा न च मध्येऽपि सर्वथापि तदन्यथा ॥ २ ॥
 यद्विकल्पैरनाक्रान्तं यच्छब्दैरकदर्थिताम् ।
 यदुपाधिभिरम्लानं नौमि तद् वैष्णवं पदम् ॥ ३ ॥
 दूरापास्तविकल्पेन न^२ चेन्मायानुभूयते^३ ।
 माध्यमां वृत्तिमास्थाय स संवित्प्रसरोऽमलः ॥ ४ ॥
 सर्वः स्वरूपं जानाति परो ज्ञेयो न कस्यचित् ।
 रूपं स्वं सर्वगं च त्वं त्वयेदं पूरितं जगत् ॥ ५ ॥
 प्रकाशकानां स्वे रूपे प्रकाश्यत्वं न दुर्लभम् ।
 यदनिर्भक्तरूपास्ते स्वरूपस्य प्रकाशकाः ॥ ६ ॥
 केवलं वाक्यभावोऽयं यदभिन्नमपि स्वयम् ।
 विभेदयति^४ तद् वस्तुष्विति कर्तव्यतावशात् ॥ ७ ॥
 यथा राहोः शिर इति शब्दे भेदो न वास्तवः ।
 तथा स्वात्मनि वेद्यत्वभेदशब्दो^५ न वास्तवः^६ ॥ ८ ॥
 यथा^७ चक्षुःस्थितं रूपं बाह्यं स्वं रूपमीक्षते ।
 तथा ज्ञानस्थिता संविद् ज्ञेयं स्वं रूपमीक्षते ॥ ९ ॥

1. ॐ कृष्णाय नमो नमः श्रीपरमात्मने नमः ॐ श्रीगुरुवे नमः ॐ शिवो जयति॥
2. AB : न नास्ति
3. AB : -मायो-
4. AB : सा
5. A : -श्चाद्यै
6. B : इयं परिकल्पिता
7. A : चक्षुः B : चाक्षः

यथाग्निना समाविष्टं सर्वं तद्रूपमीक्ष्यते¹ ।
 तथा ज्ञानसमाविष्टं सर्वं तद्रूपमीक्ष्यताम्² ॥ १० ॥
³प्रमातृपक्षभावेऽपि न ह्यवस्थावकल्पते ।
 यतस्ततः प्रकाशसे⁴ स्वयमेव तदात्मना ॥ ११ ॥
 त्वदात्मकत्वं भावानां विवदन्ते⁵ न केचन ।
 यत्प्रकाशदशां⁶ यातो नाप्रकाशः प्रकाशते ॥ १२ ॥
 अपरोक्षे भवत्तत्त्वे सर्वतः प्रकटे स्थिते ।
 यैरुपायाः प्रतन्यन्ते नूनं त्वां न विदन्ति ते ॥ १३ ॥
 देशकालक्रियाकारैरवच्छिन्नेषु वस्तुषु ।
 अनवस्थितरूपस्त्वं भासे भास्यबहिःस्थितः ॥ १४ ॥
 त्वया सर्वमिदं व्याप्तं त्वयि सर्वमिदं स्थितम्⁷ ।
 भावकश्च त्वमेवास्य सर्वस्य जगतः प्रभो ॥ १५ ॥
 सर्वेश्वरत्वे सर्वज्ञे सर्वत्वे यैस्तव प्रभो⁸ ।
 प्रमाणमुच्यते नूनं भवन्तं ते न जानते ॥ १६ ॥
 मातृत्वं यत्र मानत्वाद् व्यतिरिक्तं न किञ्चन ।
 मेयत्वाद् वा जगन्नाथ तत्र कस्येदृशी कथा ॥ १७ ॥
⁹कालान्तस्थ महाभूत¹⁰ यथेष्टविनियोजक¹¹ ।
 सर्गेण देहदृष्टस्त्वं यदा सर्वेश्वरस्तदा ॥ १८ ॥
 सर्वज्ञश्चेतनः संस्त्वं यतः कारणतां गतः ।
 सर्वस्याव्यतिरेकेण स्वरूपेणापरिच्युतः ॥ १९ ॥
 सर्वज्ञः सर्वदैव त्वं सर्वस्य हृदये न चेत् ।

1. AB : -मीक्षताम्
2. AB : इयं पंक्तिर्नास्ति
3. AB : -पेक्षा-
4. A : प्रकाशान्तां B : प्रकाशान्तां
5. AB : विवदन्ति
6. B : याता
7. AB : स्थितिः
8. B : इयं पंक्तिर्नास्ति
9. AB : कालाष्टम
10. A : महाभूत
11. AB : -विनियोजकः

केनान्यथास्य सम्भाव्या नष्टार्थविषया स्मृतिः ॥ २० ॥
 मनः संक्षिप्य विषयात् त्वय्यासीनो जितेन्द्रियः ।
 यद् यद् विधित्सति तथा तत् तज्जानात्यसंशयम् ॥ २१ ॥
 ज्ञेयं ज्ञानाद् बहिर्भूतं¹ स्वप्नेऽपि² हि न दृश्यते ।
 अतस्त्वदात्मकं विश्वं ज्ञानरूपो यतो भवान् ॥ २२ ॥
 ततः शुद्धचिदात्मत्वाद् विश्वरूपस्त्वमुच्यते ।
 परिनिष्ठितरूपं³ हि कथं रूपान्तरं श्रयेत् ॥ २३ ॥
 वेद्यं स्वरूपतां नीत्वा यदा जानाति वेदनम् ।
 तदानीं वेद्यता का स्यात् का वा वेदनता⁴ परा ॥ २४ ॥
 वेद्यवेदकरूपाभ्यां यच्छून्यं भावकं च यत् ।
 तदेव वासुदेव⁵ त्वं ततः संवित्समुद्भवः ॥ २५ ॥
 त्वद्ध्यानामृत⁶ निःस्पन्दनिःशेषशालिने⁷ नमः ।
 सदसद्वासनाक्षीणे⁸ आनन्दात्मनि दृश्यसे⁹ ॥ २६ ॥
 निर्मलानन्दबोधैकरूपस्त्वं भव्यबुद्धिभिः ।
 वेद्याद् वा वेदकाद् वापि लभ्यसेऽवहितात्मभिः ॥ २७ ॥
 तवाचित्रैकरूपस्य वेद्यवेदकतामयी ।
 नाथ मिथ्यैव मन्यन्ते सत्यचिन्मात्ररूपिणः ॥ २८ ॥
 न शान्तामुदितं नापि तव रूपं न मध्यमम् ।
 रूपं रूपं तव हरे यत्र केनचिदुच्यते¹⁰ ॥ २९ ॥
 यदैव विदितं विश्वं तदानीमेव चिन्मयम् ।
 यन्नास्ति भागो वेद्योऽसौ नाथ यो वेदकाद् बहिः ॥ ३० ॥
 संवित् त्वदात्मा चेत् सत्यं तदिदं त्वन्मयं जगत् ।

1. B : स्वप्ने
2. A : हि
3. AB : परिनिष्ठितरूपं
4. AB : वेदकता
5. A : त्वां = त्व
6. AB : -मृत-
7. AB : -शालितै
8. AB : -क्षये
9. AB : पश्यन्ति
10. B : केनद्विच्यते

वेद्यो वेदकतामाप्तो वेदकः संविदात्मताम् ॥ ३१ ॥
 विकल्पमूलतादोषाद् भिन्नेः शब्देन तत्कथा ।
 चिद्भिन्नोऽपि यच्छब्दः कथं तेनापि तत्कथा ॥ ३२ ॥
 सर्वातीतमतः केन तव रूपं निरूप्यते ।
 निरूपणा भवेद् भिन्ने भिन्नश्चात्मा न कस्यचित् ॥ ३३ ॥
 स च त्वमेव सर्वात्मा^२ ततोऽपि न निरूप्यसे ।
 केवलं निस्तरङ्गेण स्वरूपेण परात्मना^३ ।
 परित्यक्तविभागेन ज्ञायसे न विकल्पसे ॥ ३४ ॥
 विकल्पातीतरूपत्वात् प्रत्यक्षोऽप्यसि विस्मृतः ।
 पुरः स्थितो यथा भावश्चेतसो^४ऽन्याभिलाषिणः ॥ ३५ ॥
 अविच्छिन्नापि रविभा भावैस्तेभ्यः पृथग् यथा ।
 तथा प्रकाशयसर्वार्थास्तोभ्योऽपि अतिरिच्यसे ॥ ३६ ॥
 सृजन् विदन् ज्ञापयंश्च त्रिधैकस्त्वं प्रकाशकः ।
 व्यतिरिक्तः प्रकाशेभ्यो न यथान्ये प्रकाशकाः^६ ॥ ३७ ॥
 न प्रकाशाः प्रकाशन्ते त्वत्प्रकाशोदयं विना ।
 प्रकाशाख्यस्त्वमेकोऽतः सर्वेऽन्ये तमसा समाः ॥ ३८ ॥
 अखण्डास्ते न भासन्ते विवेको^७ नावतिष्ठते ।
 सर्वे समं समाभान्ति^९ चिद्भानावुदिते त्वयि ॥ ३९ ॥
 अन्धानामप्यनन्धत्वं^{१०} मूकानामनपायिवाक् ।
 अवचिन्वन्ति^{११} मार्गं तं^{१२} समं सर्वस्य वेदने^{१३} ॥ ४० ॥

1. AB : रूप
2. AB : त्वम्
3. AB : परात्मनोः
4. AB : अचेतनात्मा
5. AB : विच्छिन्नापि
6. AB : इयं पदक्तिर्नास्ति
7. AB : अखण्डः रवे
8. AB : यो
9. AB : समाभाति
10. AB : रूपां
11. AB : र्थान्
12. AB : सगः
13. AB : वेदते

सदैव शुद्धोऽनुभवोऽयं प्रत्याकारकर्तुरः ।
 आकारान्तरसंचारकाले तस्यापि निर्मलः ॥ ४१ ॥
 यथा जात्या सितं वस्त्रं रक्तं रागेण केनचित् ।
 तत्पदप्राप्ताशुक्लत्वं पुनः रागान्तरं^२ श्रयेत् ॥ ४२ ॥
 अयमुच्चारयन् वाक्यं वर्णाद् वर्णं कथं ब्रजेत् ।
 यावन्मध्ये न विश्रान्तस्त्वयि शुद्धचिदात्मनि ॥ ४३ ॥
 एवं शुद्धा चितिर्जात्या^३ यदाकारोपरागिणी ।
 तत्त्यागापरसंचारमध्ये शुद्धैव तिष्ठति ॥ ४४ ॥
 दक्षिणेतारसंचारनिरोधाद् मध्यमाश्रितः ।
 अग्नीषोमेश्वरो भावः प्रकाशयति ते पदम् ॥ ४५ ॥
 धिया देहमनालम्ब्य विषयं चादिशन्नपि^४ ।
 यदन्तरा^५ वेदयते तद् रूपं तव निर्मलम् ॥ ४६ ॥
 निवृत्तविषयेच्छेन त्वद्भक्त्युल्लसितात्मना ।
 आस्वद्यते योऽनुभवः सोऽभ्यासादपवर्गदः^६ ॥ ४७ ॥
 उपरागेऽपि शुद्धत्वं न त्यक्तमनया प्रभो ।
 परित्यज्य निजं रूपं संविदाख्या^७ कुतः श्रयेत् ॥ ४८ ॥
 अथाप्राप्यैव तद्रूपं भवेद् रूपान्तरानुगा ।
 तद्रूपा हि च दृश्येत कारणस्यापि संभवात् ॥ ४९ ॥
 मुखं विना यथादर्शो^७ पृथग् बिम्बो^८ न मन्यते ।
 तथा समुद्धृतं ज्ञेयं^९ ज्ञातं न द्वैतपण्डितैः^{१०} ॥ ५० ॥
 भावैर्विभाव्यतां तेजस्यार्कं वेत्ति यथा जडः ।

1. AB : न तद् प्राप्य
2. AB : पुनरागान्तरं
3. AB : चिन्निवृत्त्या
4. B : नास्ति
5. A : यदन्तराद् B : नास्ति,
6. B : नास्ति
7. AB : दर्शनम्
8. AB : बालो
9. B : तेषां
10. AB : ज्ञातान् द्वैतपण्डितः।

वेद्यवेदकरूपाभ्यां तथा त्वय्यपि मन्यते^१ ॥ ५१ ॥
 समुदेति यथा भावान् विना भानुर्नभस्तले ।
 वेद्यं विनैव भगवन् भवान् केन हृतोदयः ॥ ५२ ॥
 अत्यन्ताच्छस्वभावात् स्फटिकस्य यथा स्वकम् ।
 रूपं परोपरक्तस्य नित्यमेवोपलभ्यते ॥ ५३ ॥
 तथा भावसमायुक्तं भगवंस्तावकं^२ वपुः ।
 अत्यन्तनिर्मलतया पृथक् तैर्नोपलभ्यते ॥ ५४ ॥
 नैतावताऽसौ स्फटिकः पृथङ्नास्त्येव रञ्जकात् ।
 भावरूपपरित्यक्ता तव वा निर्मला तनुः ॥ ५५ ॥
 यथोद्धृतविशेषस्य सामान्यस्य निजा^४ स्थितिः ।
 पृथङ् न शक्या निर्देष्टुं न च तत्रास्ति तावता ॥ ५६ ॥
 यथोद्धृतकुण्डलादेः^५ कनकस्य स्वयं स्थितिः ।
 एवं नित्या निजा शुद्धा सुखदुःखनिषेधनात्^७ ।
 स्वसवेदनसंवेद्या तव संविन्मयी स्थितिः ॥ ५७ ॥
 अविशेषं निर्विभागपदं सङ्कटवर्जितम्^८ ।
 स्वज्योतिश्चिद्वनैकान्तं नौमि ब्रह्म सदोदितम् ॥ ५८ ॥
 निर्विशेषो विशेषेषु नाभविष्यद् भवान् यदि ।
 विशेषावगतिर्न स्यात् सर्वस्य स्वात्मनि स्थितेः^९ ॥ ५९ ॥
 त्वयि नाथ न भेदोऽस्ति कारणे यत् कुतो भिदा ।
 कार्येऽस्मिन् त्वं पद्मनाभ निर्विशेषं ततो जगत् ॥ ६० ॥
 त्वत्कारणे^{१०} त्वं सर्वस्मिन्नपि ज्ञातो^{११} यदन्वयात्^{१२} ।

1. B : मन्यत।
2. B : -तावक
3. AB : एतावता
4. AB : निज
5. A : -कुण्डलादि
6. B : एन
7. AB : -निषेधनाम्
8. A : यदशकल, B : ××स,
9. B : विशेष ××ते न रय ××भस्वात्मस्थितेः
10. AB : -कारण
11. AB : ज्ञात
12. B : तदन्वयात्

संवित्समन्विते विश्वे नासंवित् कारणं^१ भवेत् ॥ ६१ ॥
 सर्वाधारे सर्वमये सर्वतश्चातिरेकिणि ।
 त्वय्यन्ते कोऽनुदेशः^२ स्यात् कालो वा निष्क्रियात्मनि ॥ ६२ ॥
 यथा न कालः कालस्य देशो देशस्य वा परः ।
 तथा तवापि सर्वात्मान् व्यतिरिक्तौ न^३तौ क्वचित् ॥ ६३ ॥
 यत् स्वरूपान्न च्यवते सत् परैर्नोपधीयते ।
 यदन्यैरपरिच्छेद्यं तन्नित्यं त्वां^४विदुर्बुधाः^५ ॥ ६४ ॥
 परिच्छेद्यपरिच्छन्नैस्त्वत्तः कालादिसंभवः ।
 अप्रमेयस्वरूपस्य तव कालादयो न वै^६ ॥ ६५ ॥
 तवाप्रकम्परूपस्य यौगपत् सर्वसंस्थितिः ।
 ज्ञेया^७क्रमस्वरूपेण यौगपद्याविरोधिना ॥ ६६ ॥
 क्रमाभावे^८यौगपद्यं तदभावेऽप्यसौ पुनः ।
 तयोर्विरोधभावे स्यान्नेतरेतरसंभवः ॥ ६७ ॥
 एवं हि स्वापरापेक्षं^{१०} यतः समवभाससे ।
 स्वप्रकाशमनोरूपं तव तत्त्वविदो विदुः ॥ ६८ ॥
 यो न वह्निर्न वा सोमो न भानुः प्रथते न च ।
 ज्योतींश्चतीत्य सर्वाणि स्वज्योतिस्तन्नमाम्यहम् ॥ ६९ ॥
 ११काप्यवस्था न^{१२}ते^{१३}सास्ति यस्यां संविन्न वरीते ।
 तेन चिद्धनमेव त्वां योगिनः पर्युपासते ॥ ७० ॥

1. B : कारणो।
2. B : कोण्डदेशः।
3. AB : नन्यो
4. B : नास्ति।
5. B : नास्ति
6. AB : को
7. B : रूपं यत्।
8. AB : कग-
9. A : यौगपद्य,
10. B : -येष
11. B : नास्ति,
12. B : नास्ति,
13. ■ : नास्ति,

इत्येव १ज्ञातदेशादेरक्रियाजगदुद्भवः ।
 त्वत्तो विवृत्या मन्तव्यो न स्वरूपान्यथास्थितेः ॥ ७१ ॥
 २वज्ररत्नोपमो येन परिणामेन वा पुनः ।
 कदाचिदपि संभाव्यो न त्वान्यस्य विनोद्भवः ॥ ७२ ॥
 अवाताकाशसंकाशात्रिःस्पन्दोदधितुल्यतः^३ ।
 त्वत्तो ज्ञानधनान्नाथ जगत् सर्वं^४ प्रवर्तते ॥ ७३ ॥
 ५योऽस्पन्दपूर्वः^६ सस्पन्दः^७ स्वतो^८ नो व्यतिरिच्यते ।
 नातिरिक्ते व्याप्रियते त्वत्ततो नास्ति यतः परः ॥ ७४ ॥
 ९अन्यत्प्रवर्तमानस्य यद्यपि स्यात् प्रयोजनम् ।
 संवित् पर्यवसानत्वात् तस्यापि न पृथक् स्थितिः ॥ ७५ ॥
 संविन्मूलाद् वर्णपर्णाज्ज्ञानस्तम्भात् सरस्वती ।
 प्रागघोषा सनादानु पुण्यतीर्था प्रवर्तते ॥ ७६ ॥
 त्वत्प्रवृत्ता प्राणयति शक्तिः सा विश्वमोजसा ।
 प्रतियान्ती पुनस्त्वां सा संकोचयति संभवत् ॥ ७७ ॥
 कार्यानुरूपं सा रूपं तथा नामापि बिभ्रती ।
 निर्वाहयति विश्वस्मिंश्चित्रां यात्रां चराचरम् ॥ ७८ ॥
 सा वैखरी मन्त्रवर्णा निहन्ती^{१०} तमसः स्थितिम् ।
 ✓मनःसमाश्रयाहन्ती^{११} मध्यमा राजसीमपि ॥ ७९ ॥
 निहन्त्यविद्यां पश्यन्ती^{१२} तदूर्ध्वं प्राणगोचरा ।
 ✓त्वदात्मभूता सा शान्ता समं सर्वप्रकाशिका ॥ ८० ॥
 स्वस्मिन् साध्ये साधनेषु स्वातन्त्र्यं येन संस्थितम् ।

1. B : देशदेःक्रिया-
2. AB : वज्र-
3. B : तत्पतः
4. AB : सर्वे,
5. AB : यत्
6. AB : पूर्व
7. AB : रास्पन्द
8. A : स्वतो B : नास्ति
9. B : अन्य
10. AB : निहन्ति
11. AB : नाहन्ति
12. B : तदूर्ध्वं

तेनात्यक्तत्वदाकारा सर्वत्रैषा विजृभ्यते ॥ ८१ ॥
 महाविभूतेरमलात् समात् सूक्ष्मान्निरञ्जनात् ।
 भेदेनालक्ष्यवपुषस्त्वत्तः^१ परमकारणात् ॥ ८२ ॥
 निर्वासनं सदानन्दं शुद्धं सर्वात्मकेवलम् ।
 व्यज्यते^२ प्रथमं ज्ञानं ३यत् तवैश्वर्यसंभवात् ॥ ८३ ॥
 ४हेत्वन्तरानपेक्ष्यं^५ यत् स्वातन्त्र्यं विश्वनिर्गता ।
 तदैश्वर्यं जगद् वेद्यं त्वदृते कस्य संभवेत् ॥ ८४ ॥
 निपीतचित्तरूपायाः सर्वत्र समसंस्थितेः ।
 अव्याहतायाः कार्येषु त्वत्तः शक्तेः समुद्भवः ॥ ८५ ॥
 ज्ञानान्नान्यत्तवैश्वर्यं भक्तिर्नान्या तथेरिता^६ ।
 ✓त्वय्येताः कथिता नाथ ध्यायिष्यामिभूयः ॥ ८६ ॥
 वस्तु पूर्व^७ ततो भावः पश्चादर्थस्ततोः क्रिया ।
 तथा^८ यदीप्सिततमं तव तत् कर्मसंश्लिप्तम् ॥ ८७ ॥
 क्रियान्तं सर्वभावेषु चातूरूप्यमिदं यतः ।
 ९चतुरात्मा त्वमेकोऽतः सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ ८८ ॥
 शान्तरूपाथ पश्यन्ती मध्यमा वैखरी तथा ।
 ✓चतूरूपा चतूरूपं वक्ति वक्ता हि^{१०} ११वाग्वपुः ॥ ८९ ॥
 यथानया जगद् विद्धं सर्वमेव निजात्मना ।
 तथा त्वयानुविद्धेयं सर्वतो भाति भारती ॥ ९० ॥
 सर्वसाधारणं रूपं^{१२} यतो वाचां प्रवर्तते ।

1. B : वपुं
2. B : व्यज्यते
3. AB : यदत्वे-
4. B : हे त्वं तद
5. AB : -अपेक्ष्य
6. A : तथेरि B : नास्ति
7. B : पूर्व
8. A : तथा
9. B : चत्वर-
10. AB : नास्ति
11. AB : वक्त्रं वपुः
12. B : साधारणं रूपं

अभ्येति यत्र च पुनस्तत् ते विष्णोः¹ परं पदम् ॥ ९१ ॥
 भवन्निष्ठौ यदा देव विश्वस्मिन् प्रभवाप्ययौ ।
 व्यवहारेषु सर्वेषु तथा तन्मध्यवर्तिषु ॥ ९२ ॥
 शरीरजो वा शाब्दो वा² मानसो वा समुद्भूतः³ ।
 व्यवहारोऽप्यसौ नास्ति यत्र त्वं नाथ नाग्रगः ॥ ९३ ॥
 त्वामुक्त्वा तत्परं⁴ ब्रूमः⁵ सद्गतौ व्यावहारिकम् ।
 यश्चेन्द्रियाणि मनसा परित्यक्तानि मन्यते ॥ ९४ ॥
 ■ तच्च वा तैः परित्यक्तं तत् सर्वं सर्वविद् भवान् ।
 पर्यवस्यति सर्वं च त्वय्येवानन्तरूपिणि ॥ ९५ ॥
 ७संविन्निष्ठतया सर्वव्यवहारव्यवस्थितेः ।
 पृथग्यादिकालपर्यन्ताः क्रमात् सूक्ष्मा महत्तराः ॥ ९६ ॥
 परेषां व्यापकाः पूर्वं निर्मलाश्चानुवेधिनः ।
 अलक्ष्यतत्त्वा व्याप्येषु तद्गणोद्भरणं विना ॥ ९७ ॥
 यथोत्तरं लोकयात्रामधिकां संप्रतन्वते ।
 ८त्वदधिष्ठिते तत्त्वानां येनैषामेव सा⁹ स्थितिः ॥ ९८ ॥
 तेनासि सूक्ष्मः सूक्ष्मेभ्यो महद्भ्यश्च महत्तरः ।
 तथेदं विहितं विश्वं त्वया नाथ भवन्मयम् ॥ ९९ ॥
 विना¹⁰ रज्जुं न सर्पाभा यथा साध्यतमात्मिका ।
 कर्मेदं त्वत्कृतं¹¹ चापि त्वन्मयं येन माधव ॥ १०० ॥
 ✓ विलीनाहंकृतिवतस्त्वमेव परिशिष्यसे ।
 एतावतैव भेदोऽस्य यदहंमानितात्मनि ॥ १०१ ॥

1. B : विस्मोः
2. B : मनसो
3. B : समुद्भूतः
4. AB : ब्रूतः
5. B : संज्ञातौ
6. AB : तश्च
7. B : संविन्निष्ठतया
8. B : त्वदधिष्ठित
9. B : नास्ति
10. B : रज्जुं
11. A : - कृतमपि, B : - कृतमस्ति

✓ सा चेद् विलीना त्वद्भक्त्या¹ नष्टो भेदः स्थितैकता ।
 अविद्येयमियं माया मिथ्याज्ञानमिदं तु तत् ॥ १०२ ॥
 यदचित्तैकरूपे त्वय्याद्वये द्वयदर्शनम् ।
 ✓ मायात्वमेतदेवा² यन्नाशस्तत्त्वदर्शनात् ॥ १०३ ॥
 यदविज्ञातदेहस्य शुद्धधीर्मन्यते पुनः ।
 अतिनिर्मलबोधैकरूपे देहपरिग्रहः ॥ १०४ ॥
 विवर्तपरिणामाभ्यां द्वाभ्यामप्युपपद्यते ।
 ✓ अविवर्तेऽप्यतथारूपस्तथा भासि त्वमच्युत ॥ १०५ ॥
 परिणामे स एव त्वं सुवर्णमिव कुण्डले ।
 ✓ विवर्तात् परिणामस्य भेदस्त्वयि न विद्यते ॥ १०६ ॥
 न्यूनातिरिक्तान्यथात्वदोषैर्यन्नाभिभूयसे ।
 विदुः सन्नह्यका लोका भूताधारं भवद्वपुः ॥ १०७ ॥
 ४अन्तर्भूतं⁵ बहिर्भूतं देवा अपि तद् विदुः ।
 सृष्टौ स्थितौ च संहारे कस्य चाध्यक्षशेषताम् ॥ १०८ ॥
 महाविभूत्यभिन्नस्य वासुदेवस्य ते विदुः ।
 यथा हेम्नो रूपकेषु वैचित्र्यं स्वापरिच्युतम् ॥ १०९ ॥
 अपरित्यक्तरूपस्य तथा ते विश्वरूपता ।
 यथा गलितरूपस्य हेम्नः पिण्डात्मना स्थितिः ॥ ११० ॥
 तथा गलितवेद्यस्य तव शुद्धचिदात्मता⁶ ।
 नासतो विद्यते भाव इत्याद्यादेशतः प्रभो ॥ १११ ॥
 यत्किञ्चिद् दृश्यते⁷ लोके तत् सत्पूर्वं त्वदात्मना⁸ ।
 क्रिया त्वदात्मिका⁹ विष्णो कार्यं नाथ त्वदात्मकम् ॥ ११२ ॥
 कारणं च त्वमेवात्र किं तदस्ति न यद् भवान् ।

1. A : नष्ट B : नास्ति
2. B : -ध्या
3. A : विवृक्ताव B : विवृत्तो व
4. A : यत्तु B : यिन्नत
5. AB : -भूत
6. B : -चित-
7. B : लोको
8. B : -न्यता
9. B : विस्मो

आकृतेरपि सद्भावो न ते नाथ विरुध्यते ॥ ११३॥
 केवलं भौतिकी मा भूत् संविन्मय्यस्ति का क्षतिः ।
 १ अनुलिखितरूपस्य ज्ञानं बहिरसंभवात् ॥ ११४॥
 सर्वस्यापि हि भावस्य तत् तु केन निरुध्यताम् ।
 भौतिकी वाऽस्तु भगवन् सापि नित्योपपद्यते ॥ ११५॥
 त्वयि सत्कारणे नित्ये सापि नित्या यतः स्थिता ।
 परिणामभावा भावा निवर्तन्ते न केचन ॥ ११६॥
 इति त्वमेव सर्वस्मिन् जगत्येकोऽवशिष्यसे ।
 परितः सर्वरूपाय समन्तात् संविदात्मने ॥ ११७॥
 सर्वतः स्वप्रकाशाय तुभ्यं सद्ब्रह्मणे नमः ।
 २ नन्वहं न पृथक् त्वत्तो न^३ तु त्वमसि मत्पृथक् ॥ ११८॥
 ३ आवयोर्नमनं नान्यत् फलभेदे कथैव का^४ ।
 इत्थं ज्ञानक्रियैक्यं स्यात्तदैक्ये का क्रियाक्षतिः ॥ ११९॥
 क्रियाक्षतिर्न चेन्नाथ त्वां नौम्येष सहस्रशः ।
 ५ बलादयो हि करणाः सर्वस्मिन्नेव कर्मणि ॥ १२०॥
 ते च त्वय्येव नियताः कोऽहं केन करोमि किम् ।
 ६ त्वयि संन्यस्तकर्माहं करोमि न करोमि च ॥ १२१॥
 ७ परां निर्वृतिमायाभि त्वय्यर्पितविधिक्रियः ।
 श्वेतं सहस्रशिरसं ७ महाभोगं वहज्जगत् ॥ १२२॥
 तथानन्तवपुर्नौमि पर्यङ्के शुद्धसंविदः ।
 महाभूतादलं पद्मं यस्य ८ नाभेः समुत्थितम् ॥ १२३॥
 भूम्यादिकालपर्यन्तं पद्मनाभं नमामि तम् ।
 अन्तर्गृहीतसर्वार्थं भावयन्नादसूक्ष्मकम्^९ ॥ १२४॥

1. A: अनुलिखितरूपस्य, B: अनुलिखितरूपस्य
2. B: नन्वाहं
3. A: न तु व्यस्तं न
4. B: तु का कथा
5. B: मत्पृथक्

जगत्सिसृक्षतः पूर्वं नौमि ते स्वसुखं वपुः ।
 तदनन्तचिदाधारं बिभ्रन् मन्त्रमयीं च गाम् ॥ १२५॥
 नौमि यज्ञवराहस्य १ रूपं ज्ञानक्रियात्मकम् ।
 वेद्यवेदकरूपेण ज्ञानमेव ह्यात्मकम् ॥ १२६॥
 दर्शयन्तं नरहरे नौमि तेजोगयं वपुः ।
 नौमि त्वां वामनं सौक्ष्म्याज्जगद्व्याप्त्या^२ त्रिविक्रमम् ॥ १२७॥
 वायुवाहनरूपेण सक्रियत्वात् खगासनम् ।
 ३ ब्रह्माण्डशतसंकाशं नौमि ते व्यक्तरूपिणः ॥ १२८॥
 निःशेषकल्मषप्लोषपावकं^४ तावकं वपुः ।
 अनेकसुखदोषोत्पसंतापशमनोद्यतम् ॥ १२९॥
 नौमि त्वां चेतसो रामगारामं पुण्यसागदम् ।
 नमः सर्वविदे तुभ्यं सर्वेश्वर नमोऽस्तु ते ॥ १३०॥
 सर्वात्मक नमस्तेऽस्तु सर्वातीत नमोऽस्तु ते ।
 यद्भूमिर्विकल्पानां शब्दानां यत्र गोचरम् ॥ १३१॥
 यदलक्ष्यं ५ स्वोपाधीनां नौमि तद् ब्रह्म शाश्वतम् ।
 नमामि त्वां^६ च^७ संस्तौमि स्तुतेर्वाचा^८ यतो विधिः ॥ १३२॥
 वाचामतीते भवति किं स्तोत्रैः श्रेयसीति ।
 ९ तस्याङ्गभूता या वाचः कतिनिष्पत्ताभीरिताः ॥ १३३॥
 त्वत्प्रसादनहेतुं मे प्रश्नं तादृशमेव ताः ।
 मया वामनदत्तेन त्वया संवित् प्रदत्ताः ॥ १३४॥
 यं यं तया प्रसीद त्वं सर्वस्य स्वात्मनि प्रभो ।
 रात्रदत्तदेवदत्तो रत्नादेव्यां यगात्मजम् ॥ १३५॥

1. B: रूप
2. B: -व्याप्या
3. AB: कृपाण्ड-
4. B: -स्तोत्रपावकं
5. B: -स्वोपाधीनां
6. B: -वाचामतीते
7. B: -च
8. B: -स्तुतेर्वाचा
9. B: -तस्याङ्गभूता

लेभे वामनदत्ताख्यं तत्स्तुत्या प्रीयते हरिः ।
 षष्ठ्योत्तरं श्लोकशतमिदं बोधं विनापि यः ॥ १३६ ॥
 १पठेन्मधुरिपोरग्रे^२ भक्त्या ३भोक्षं स गच्छति ।
 एकायने प्रसूतस्य कश्मीरेषु द्विजात्मनः ॥ १३७ ॥
 कृतिर्वामनदत्तस्य सेयं भगवदाश्रया ।

इति संवित्रकाशो नाम प्रथमं प्रकरणम्

1. AB : पठेत्
2. A : -पुंरिणो-, B : -सफरियो-
3. B : भोव

अथ द्वितीयं प्रकरणम्

अप्रमेयस्वरूपाय शुद्धानन्तचिदात्मने ।
 स्वसंविद्येकसिद्धाय नमस्ते परमात्मने ॥ १ ॥
 अबहिःसाधनाधीनं नित्यं सुखमभीप्सतः^१ ।
 तथा दुःखजिहासुंश्च^२प्रतीदमभिधीयते ॥ २ ॥
 नात्मनः पर आनन्दो दुःखं नानात्मनः परम् ।
 अनात्मनः परित्यागादात्मनः प्राप्तिरिष्यते ॥ ३ ॥
 अनात्मन्यात्मनो भावादात्मनिष्ठा समाप्ते ।
 स्वतस्तथैव यत् सिद्धं किं^३ तत्रान्यैः प्रमान्तरैः ॥ ४ ॥
 आत्मा न मेयः कस्यापि तदन्यन्नोपपद्यते ।
 मेयभेदात्मनो भेदस्तस्याभावे स किं कृतः ॥ ५ ॥
 आत्मा यदि भवेद मेयस्तस्य माता भवेत् परः ।
 परान्यात्मा^४ तदानीं स्यात् स परो यस्तु मीयते ॥ ६ ॥
 विषयोक्तिर्न भावादिपदैस्तुल्यार्थवस्तुषु ।
 प्रमातृपारतन्त्र्येण सा प्रसिद्धिमयी यतः ॥ ७ ॥
 स्वीकारो विषयीकारः स तत्रोद्धोष्यते बुधैः ।
 यदन्यत्र प्रसिद्धं तत्संविदः किमपोह्यते^६ ॥ ८ ॥
 संविदा स्वीकृतं यच्च न^७ तद् विषयसंज्ञितम् ।
 तत् स्वीकृतं तदात्मैव विषयोक्तिः क्व तिष्ठताम्^८ ॥ ९ ॥
 यत् सत्तामनुबध्नाति स्वसत्तास्थितये जगत् ।
 मानं तदात्मनि ज्ञानं^९स्वभावास्वादतृप्तिमत् ॥ १० ॥

1. B :-भीत्सताः
2. B :-जिह्वारंअप्रतीदम
3. B : किं
4. B : पर अःत्मा B : परन्यात्मा
5. B : तन्नो-
6. A : -योध्यते
7. B : पश्चात्
8. B : स्फुटिष्ठताम्
9. B : स्वभावत्वाद-

आत्मन्यविदितं न स्यादस्य बाह्यप्रमोद्धवः ।
 १यदेतत्स्यार्थतामूलं यद् बोध्यञ्च^२ यदत्र च ॥ ११ ॥
 वेद्यं तद् वेदकं^३ शास्तं तद् बोध्यार्थितावाशात् ।
 जडावबोधो बोधस्य बुधैर्बोद्धुं न पार्यते ॥ १२ ॥
 ४भावाभावौ^५ ६विषयो तौ विरुद्धौ चिज्जडौ ७मतौ ।
 इतरेतरबोधेन तयोरन्यतरस्थितिः ॥ १३ ॥
 कल्प्यते न तु संबन्धः स्वभावेन विरुद्धयोः ।
 संबन्धोऽपि भवेज्जात्या ताभ्यामर्थवदात्मकः ॥ १४ ॥
 तदात्मकत्वे सा एव तज्ज्ञातृत्वे पृथक् स्थितिः^८ ।
 ९संबन्धव्यतिरेकेण^{१०} संबन्धे तैरदर्शिते ॥ १५ ॥
 भवेन्मुग्धो जनो^{११} दूतैर्विप्रलब्धो^{१२} वृथोक्तिभिः ।
 संबन्धः सिद्धयोर्नास्ति नैराकाङ्क्षेण वृत्तितः ॥ १६ ॥
 नासिद्धयोरसत्त्वेन तेनासौ^{१३} स्यान्न वस्तुतः ।
 भावनालक्षणं^{१४} पृष्टैः^{१५} सिद्धैर्न भावनादृते ॥ १७ ॥
 शक्यते भावनं वक्तुं^{१६} परापेक्षाप्रवेशतः ।
 यदभिन्नं स्वसंविता तत्परस्य यदोच्यते ॥ १८ ॥

1. AB: यद् तस्य-
2. B: यदवाप्यं
3. A: शास्त्रं
4. B: स्वव-
5. AB: भावा
6. A: विषय, B: विदय
7. B: मनौ
8. B: पृथक्यति:
9. B: संबन्धव्यति
10. AB: व्यतिरेकेन
11. A: पूतैर्
12. B: भवेन्मुग्धो जनो दूतैर्विप्रलब्धो इति नास्ति
13. B: स्वान्त
14. B: -लक्षणं
15. B: शिष्टै
16. AB: वक्तुं

तदा भिन्नमिवाभाति^१ शाब्दी भूमिमुपागतम् ।
 निराकाङ्क्षा न चैकस्य कष्टादर्थे मतिर्भवेत् ॥ १९ ॥
 अविचित्रे विचित्रे^२ वा वैचित्र्यमभिमन्यते ।
 निरस्तकर्तृभावे तु^३ कारणत्वाद्यसंभवः ॥ २० ॥
 मेयत्वं हि परिच्छेदः स च^४ ज्ञाने न विद्यते ।
 न च भावः^५ स्वतः स्वस्य स्वः कदाचिन्न गोचरः ॥ २१ ॥
 सर्वदैव परस्यायं भवेद् मिथ्याभिमानतः ।
 अतद्रूपस्य ताद्रूप्यग्रहावेशवशोदयः ॥ २२ ॥
 न तदस्त्यात्मनो रूपं यत् परेणावगम्यते^६ ।
 कथमेतन्न जानीमश्चिन्तयन्तोऽपि यत्नतः ॥ २३ ॥
 भावानां भवनं रूपं न मातृत्वं न मानता ।
 ७सेयं विनिर्मिता केन^८ मातृमानव्यवस्थितिः ॥ २४ ॥
 अतिरिक्तं हि सत्तातो^९ यद् रूपमवधार्यते ।
 भावनात्^{१०} तदिदं मिथ्या न भावानवगाहते ॥ २५ ॥
 मातृत्वमेयताहानौ यत् तयोरवतिष्ठते^{११} ।
 १२पृथक्स्थयोर्ग्रहे^{१३} रूपं तत्सत्यमितरन्मृषा ॥ २६ ॥
 यद् सत्तातिरेकेण भावेषु विनिवेश्यते ।
 न तत्तद् रूढिमभ्येति व्युत्पत्तं^{१४} बीजमिवोषरे ॥ २७ ॥

1. AB: शाब्दी
2. B: अविचित्रे विचित्रे
3. AB: भावेषु
4. B: सर्व
5. AB: भावयतः
6. B: अवगम्यते
7. B: सेयं
8. B: केन
9. B: सत्ता तो
10. B: भावनाम्
11. B: -वतिष्ठते
12. B: पृथक्स्थयो-
13. AB: गृहे
14. B: व्युत्पत्तं

कारकग्रामविलये क्रियारूपं परित्यजेत् ।
 क्रियावियोगाद् भावानां सत्तैवैकावशिष्यते ॥ २८ ॥
 मत्तः परोऽयमेतस्मादन्योऽहमिति यापि धीः ।
 नेयमैक्यविरोधेन स्थातुं^१ क्षणमपि क्षमा ॥ २९ ॥
 परव्यवस्थापि^२ परे यावन्नात्मीकृतः^३ परः ।
 तावन्न शक्यते कर्तुं यतो बुद्धः परः परः ॥ ३० ॥
^४बुद्धश्च बोधभेदेन भवेन्न व्यवहारभाक् ।
 व्यतिरिक्तस्य बुद्धत्वे सर्वं बुद्धं न किं भवेत् ॥ ३१ ॥
 स्वसत्तामात्रसंतुष्टैर्निरपेक्षैः स्वभावतः ।
^५भावैः किमपराद्धं वो येन मेयत्वमापिताः ॥ ३२ ॥
 यथेन्द्रियैर्विना भूतं विषयैरप्यनाविलम् ।
 स्वतः प्रकाशते ज्ञानं विषयो नैवमिष्यते ॥ ३३ ॥
 तत्राङ्गविषयज्ञप्त्यै यत्^६ प्रमाणत्रयं पृथक् ।
 पृथग् विषयसंयोगान्न तदभ्येति वेदनम् ॥ ३४ ॥
 साक्षात् समक्षधीरर्थात् संबन्धादनुमानधीः ।
 ते मूलमागमस्याहुरिति^७ नान्यप्रमोद्भवः ॥ ३५ ॥
 त्रयाणामपि मानानां प्रतिभाप्राणतेष्यते ।
 सम्यङ्मिथ्यात्वनिर्णीतेरन्यथानुपपत्तितः ॥ ३६ ॥
 स्ववित्तिरेव प्रतिभा कर्तव्येषु क्रमात्मिका ।
 निर्मला कथिता तज्ज्ञैर्यया जीवन्ति जन्तवः ॥ ३७ ॥
 सर्वज्ञतायाः सा बीजमैश्वर्यं तदधिष्ठितेः^८ ।
 जायते केवलं नैति समस्तात्मसु^९ गोचरम् ॥ ३८ ॥

1. B : स्याते
2. B : व्यवस्थापि
3. B : -त्मीनी-
4. B : बुद्धय
5. B : साधैः
6. B : -ज्ञप्त्यै-
7. AB : -नङ्-
8. B : मिष्यते
9. A : सामस्तात्मसु, B : सामस्तात्मसु

स्वसंवेदनसारेण^१ यदि सर्वस्य मानता ।
 तत् किं^२ मानान्तरैः कार्यं^३ अमेयोत्तरनिराकृतैः ॥ ३९ ॥
 अज्ञेन ज्ञानसारूप्यं^४ माने तद् विफलं मतम् ।
 वैकल्पिकेन भेदेन^५ वस्तुतस्त्वेकमेव तत् ॥ ४० ॥
 देशैकरूपा^६ तैर्ज्ञेया संविदर्थप्रकाशता ।
 नहि ज्ञानादपोद्धृत्य दृष्टोऽर्थः केनचित् क्वचित् ॥ ४१ ॥
 ज्ञानेऽप्यन्तःप्रविष्टस्य^७ भावस्य यदि बाह्यतः ।
 ज्ञानादेव तदा बाह्यं स्वमिदानीं किमुच्यताम् ॥ ४२ ॥
^८अर्थाप्रविष्टं विज्ञानं सत्तास्य जायते कुतः ।
 ज्ञानस्यैवाधिकारोऽस्ति सदसन्मार्गणे यतः ॥ ४३ ॥
 यथार्थो न मया श्नीतोऽशुद्धोऽपि न मया तथा ।
 इति बोध्यं स्वसंविच्चैः ज्ञातार्थस्य दुर्गता ॥ ४४ ॥
 येन येन विभिद्यन्ते हेतुना भावानेम्नगाः^{१०} ।
 तेन तेनैक्यमायान्ति^{११} बोधोदधिसमागताः^{१२} ॥ ४५ ॥
 अभावो व्यवहार्येण यथा भेदेन कल्पितः ।
 भावोऽपि व्यवहार्येण तथा भेदेन कल्पितः ॥ ४६ ॥
 यदि भावो विरुद्धयेत भावेनान्येन केनचित् ।
 स्वभावेऽपि विरोधोऽस्य भावत्वात् केन वारितः ॥ ४७ ॥

1. AB :- सारैवं
2. AB : मानान्तरैः
3. AB : मेयोत्तर-
4. B : मानं
5. B : भेदं न
6. A : -रूपस्यै, B : -रूप्यन्ते
7. B : -प्रविष्टस्य
8. AB : अया-
9. AB : नीती
10. B : -निम्नगः
11. B : -आयान्ति
12. B : -उदधि-

१विकल्पशून्यज्ञानस्य सत्तैव २संविदुच्यते ।
 न तु भेदेन कल्पिन्या धिया यद्वद्वटादिकम् ॥ ४८ ॥
 यतो न वित्तिभेदेन तस्यान्येन निरूप्यता ।
 ज्ञानोत्तरनिरूप्यत्वे ज्ञानस्य ज्ञानताक्षतेः ॥ ४९ ॥
 अविकल्पिकया^३ वृत्त्या सर्वात्मत्वेन भूयते ।
 अवच्छेदः कल्पनातस्तद्भावादनन्तता । ५० ॥
 मेयं नाम न वस्त्वस्ति मात्रपेक्षा हि मेयता ।
 ४मातर्यपि न मातृत्वं सत्यं मेयव्यपेक्षणात् ॥ ५१ ॥
 अनपेक्षा सतां सिद्धेरसिद्धेरपि नासताम् ।
 निरपेक्षेषु भावेषु न मातृत्वं न मयेता ॥ ५२ ॥
 सत्तायां^५ न विशेषोऽस्ति सापि स्वयमनेकता ।
 निर्मूलैवाहुता^६ कस्मादिति माया न बुद्ध्यते ॥ ५३ ॥
 प्रकाशते संविदेका तदन्यत्तु^७ प्रकाशयते ।
 प्रकाशये च भवेत् कर्म तच्च कर्त्रा विना कथम् ॥ ५४ ॥
 कर्तृत्वं च न सत्तायाः कथंचिदतिरिच्यते ।
 सत्तेव यदि कर्तृत्वं ८तदनुक्तमसंवृतम् ॥ ५५ ॥
 असत्त्वादेव नो सत्त्वमसतां परिकल्प्यते ।
 ९विचित्रत्वं तु सत्ताया न विनान्यानुवेदनम् ॥ ५६ ॥
 सत्तायास्तु भवेदन्यद् यदसत्तां^{१०} विचिन्तयेत् ।
 कथं सत्तासतो हेतोर्वैचित्र्यं नास्ति तां प्रति ॥ ५७ ॥

1. A : -शून्यस्य
2. AB: स्वविदु-
3. A : अविकल्पिकया
4. B : मंतर्यपि
5. B : सत्ता यो तु
6. A : -नृता
7. B : तदत्यन्ता
8. B : -तुक्तम्-
9. B : विचित्रत्वं
10. AB: सत्ता

वस्तुस्थित्या न बन्धोऽस्ति १तदभावान्न मुक्तता ।
 विकल्पघटितावेतावुभावपि न किंचन ॥ ५८ ॥
 मेयमानप्रमातृत्वैर्मितौ यत् पर्यवस्यते ।
 चतुष्पथा बोधनका चातुरात्म्योक्तिभाजनम्^२ ॥ ५९ ॥
 इमां वामनदत्तेन विहितामात्मसंस्तुतिम् ।
 अधिगम्य^३ विमुच्यन्ते जन्तवो भवविप्लवात् ॥ ६० ॥
 एकायने प्रसूतस्य कश्मीरेषु विद्वजात्मनः ।
 कृतिर्वामनदत्तस्य सेयमात्मप्रकाशिनी ॥ ६१ ॥

४आत्मसंपत्तिर्नाम ५विद्वतीयं प्रकरणम्

1. A : तदा-
2. B : -श्चातुरात्म्योक्त-
3. B : अपि तस्य
4. B : आत्मसंस्तुति
5. A : श्लोकाः ५९

अथ तृतीयं प्रकरणम्

यस्य मायापरिस्पन्दविहिता विश्वसंस्थितिः ।
 १ अस्मद्विकल्पसंकल्पसंहर्ता तमहं नतः २ ॥ १ ॥
 ३ सर्वो विकल्पः संसार इत्युक्तेरयमाशयः ।
 यदसत्त्वं सृतेः ४ सत्त्वं शुद्धायाः संविदः स्थितम् ॥ २ ॥
 विकल्पशब्दो लोकार्थप्रसिद्ध्या ५ न हि सार्थकः ।
 किन्तु शास्त्रप्रसिद्धयैव सा चास्मिन्नप्रतिष्ठिता ६ ॥ ३ ॥
 सत्सु शब्देषु चार्थेषु संवृतो वाय वास्तवः ।
 संबन्धस्तेषु संभाव्यो विकल्पार्थो बहिः क्व सत् ॥ ४ ॥
 अर्थवन्तः सर्वशब्दा विकल्पार्थेन यन्मतम् ।
 औपचारिकया वापि सत्तया तन्मतद्वये ॥ ५ ॥
 भवेदेतद्विकल्पार्थो यदि कश्चित् स्थितो भवेत् ।
 यावदेतत् तदर्थस्य नाद्याप्यस्ति प्रतिष्ठितिः ७ ॥ ६ ॥
 न चोपचारसत्तापि विकल्पार्थात् परा मता ।
 पृथक्त्वं वास्तवत्वं स्यादुपचारेऽस्तमायाति ८ ॥ ७ ॥
 विकल्पशब्दस्यान्ये किं शब्दाः पर्यायतां गताः ।
 सा वा तेषां यदेतस्य तेषां चैकार्थतोच्यते ॥ ८ ॥
 विकल्पशब्दो नाप्यर्थस्तेषां ते न तदर्थता ।
 उच्यते सर्वशब्दानां यदि लोकोऽनुमन्यते ॥ ९ ॥
 विकल्पशब्दत्वं वाच्यं यदि किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।
 इतरेऽपि तदर्थं न नार्थवन्तः कथं किल ॥ १० ॥

1. B: विकल्पे
2. B: नतः
3. A: सर्वे
4. A: - सत्त्वसृतेः
5. B: - प्रसिद्धा
6. B: प्रतिष्ठितो
7. B: प्रतिष्ठितः
8. AB: नपति

विकल्पार्थश्च शब्दार्थ इत्युक्तिः पर्यवस्यति ।
 निरर्थकत्वे शब्दानां विकल्पार्थो यतो गतः १ ॥ ११ ॥
 स्थित्युत्पत्ती विना २ शब्दो यदा मोहविमोहिताः ।
 पतन्ति प्रतिपत्तारः ३ स विकल्पो विविच्यते ४ ॥ १२ ॥
 विविच्यते विकल्पोऽपि विकल्पेन तदात्मना ।
 विचाररहितं येन निर्विकल्पं स्ववेदनम् ॥ १३ ॥
 विचार्यते विकल्पस्य व्यापारस्थितिरुद्भवः ।
 स्वरूपं वेत्ति ५ नैतेभ्यो यद् विचारपदं परम् ॥ १४ ॥
 तत्र स्वरूपं शब्दो वाप्यर्थो वा ज्ञानमेव वा ।
 शब्दार्थयोर्विकल्पत्वं न ६ तावल्लोकसंमतम् ॥ १५ ॥
 शिष्यते केवलं ज्ञानं न तत्रापि विकल्पता ७ ।
 सर्वत्रास्ति विशेष्यत्वं विकल्पेन चितो यतः ॥ १६ ॥
 संभवे व्यभिचारे च विशेषणप्रदा चितिः ।
 विशेषणपदस्यार्थे प्रसिद्ध्याङ्गीकृते सति ८ ॥ १७ ॥
 यावद् विकल्पशब्दस्य कश्चिदर्थो न साधितः ९ ।
 तावद् विशेषणं १० नायं शब्दमात्रो निरर्थकः ॥ १८ ॥
 उद्भवश्चिन्त्यते तस्य यस्य व्यापारसंस्थितिः ११ ।
 ज्ञायते तदभावे तु १२ कस्य कस्मात् समुद्भवः ॥ १९ ॥

1. AB: नमन्
2. AB: शब्दो
3. B: प्रतिपत्तातः
4. B: विविच्यते
5. A: चेति
6. B: नाव-
7. B: विकल्पना
8. B: मुनि
9. B: साधितः
10. B: विशेषणे
11. AB: संस्थितिः
12. B: भावेन

स्थितिरव्यापृतस्यापि न कस्याप्युपलभ्यते¹ ।
 व्यापारेण पदार्थानां व्युत्स्वरूपावधारणम् ॥ २० ॥
 अर्थक्रियासमर्थत्वाल्लक्षणत्वाद्धि वस्तुनः ।
 यदनर्थक्रियाकारि न तत् सदिति युज्यते ॥ २१ ॥
 व्यापारविरहादेव³ न पुण्यादेरसत्प्रथा⁵ ।
 व्यापारश्च विकल्पस्य न स्वात्मनि परेऽपि वा ॥ २२ ॥
 नाभिमानगृहीतोऽपि कल्पस्तेन नैव सत्⁶ ।
 परस्य तेनासंस्पर्शो यथावद्वस्तुनस्ततः⁷ ॥ २३ ॥
 व्यापारः स्वात्मनि न च⁸ सिद्धेः स्वात्मनि तेन⁹ किम् ।
 नहि¹⁰ सिद्धेषु भावेषु व्यापारः फलवान् भवेत् ॥ २४ ॥
 अभिमानगृहीतं तु भवेत् संभावनास्पदम् ।
 विकल्पादभिमानस्य मतिभेदे प्रसाधिते ॥ २५ ॥
 यस्त्वैक्ये¹¹ नाम भेदोऽयमेतयोर्न स्वरूपतः ।
 गृहीतोक्तिरतो¹² व्यर्था स्वात्मैवास्तु¹³ तथाविधः ॥ २६ ॥
 तस्माद् विकल्पः¹⁴ संशुद्धाद् विज्ञानान्नातिरिच्यते ।
 तेनैव निर्विकल्पोऽयं विकल्पः स्वात्मनि स्थितः ॥ २७ ॥
 अगृहीते गृहीतोक्तिर्निश्चितोक्तिरनिश्चिते ।
 क्रियते मन्दमतिभिर्विकल्पस्य कल्पकैः ॥ २८ ॥

1. B: पुलभ्यते
2. B: यतव-
3. B:-विरहारे वान
4. B: पुण्यादे-
5. B:- सन्यथा
6. B: -न नैव सत् इति नास्ति
7. A:-गते, B:-गत-
8. B: न च इति नास्ति
9. B: नास्ति
10. B: नास्ति
11. B: यद्येक्ये
12. B: न्यर्था
13. B: न्य
14. A: विकल्प

पूर्वापरं न मन्यन्ते नापि शब्दस्य कारणम् ।
 विकल्पः केवलं ज्ञानं न च ज्ञानं विशिष्यते ॥ २९ ॥
 विशेषणं विजातीयं तच्च ज्ञाने जडं भवेत् ।
 न जडस्य प्रवेशोऽस्ति ज्ञानात्मनि कथञ्चन ॥ ३० ॥
 परस्परविरुद्धा हि जडचेतनयोः स्थितिः ।
 प्रकाशस्य तमः शक्तं न विशेषयितुं क्वचित् ॥ ३१ ॥
 पूर्वापरेण संबन्धमशक्यं भिन्नकालता ।
 पौर्वापर्ये यतो हेतुस्तच्चैकः¹⁵ कथं न सः ॥ ३२ ॥
 अथ निर्विषयं ज्ञानं न¹⁶ क्षमं भवितुं यदि ।
 विषयोऽपि कथं शक्तः स्थातुं विषयिणा विना ॥ ३३ ॥
 परस्परविधातृत्वं यदि वा मतमेतयोः ।
 तदयुक्तं यतः कार्यात् कारणं पूर्वमिष्यते ॥ ३४ ॥
 परस्परानपेक्षा चेत् सत्ता विषयतद्वतोः ।
 सिद्धा सिद्धो विकल्पस्य¹⁷ स्वात्मैव हि तथाविधः¹⁸ ॥ ३५ ॥
 विकल्पात्मनि सर्वत्र¹⁹ व्याप्य²⁰ चेदास्थिता चित्तिः ।
 विकल्पस्य विकल्पत्वं²¹ किं तज्ज्ञानातिरेकि यत् ॥ ३६ ॥
 विषयान्न विकल्पत्वं²² न स्वरूपाच्चिदात्मकात् ।
 विकल्पस्य विकल्पोक्तिस्तदिदं खे विलीयते ॥ ३७ ॥
 यैर्विकल्पात्मनि ज्ञानं सर्वमेव प्रतिश्रुतम्²³ ।
²⁴तैरर्थान्निर्विकल्पं तदुक्तं स्वात्मन्यकल्पनात् ॥ ३८ ॥

15. AB: -स्तौ चैकं
16. B: क्षमं च
17. B: विकल्पोऽस्य
18. B: तथाविधिः
19. B: संवृत्त
20. B: वेद-
21. B: विकल्पत
22. A: विकल्पत्वं, B: विकल्पः
23. B: प्रतिश्रुतम्
24. B: तैर ३

यैर्वा विकल्पो हेतुस्तद्विकल्पे किं न बोधता ।
 १बोधता चेत् कुतो भेदो नहि स्वात्मनि भिन्नता ॥ ३९ ॥
 अबोधता विकल्पे चेत् कथं विज्ञानजन्यता ।
 नोपादानं विरुद्धस्येत्येवं २नान्यगतिस्थितेः ॥ ४० ॥
 अन्यत्वे च विरुद्धत्वाद् ज्ञानं नैवोपपद्यते ।
 विरुद्धत्वं विनान्यत्वे स्वात्मैव हि न किं परः ॥ ४१ ॥
 तस्मादस्तीह विज्ञानं नित्यं सहजनिर्मलम् ।
 एकं विचाररहितं यद्योगिभिरुपास्यते ॥ ४२ ॥
 एवं चेज्जगतश्चित्रा संस्थितिः किं कृता मता ३ ।
 ४अविचित्रात् तु विज्ञानाद् ५ वैचित्र्यमुपपद्यते ॥ ४३ ॥
 अत्रोच्यते न वैचित्र्यं पदार्थेषूपपद्यते ।
 सर्वस्यात्मैकनिष्ठत्वात् ६ परेण च न संगमात् ॥ ४४ ॥
 ७तद्वद्भावैकतात्यागात् तत्त्यागे चित्रता गतेः ।
 पृथग्बाह्येषु ८ दृष्टेषु बहुभिन्नास्ति ९ चित्रता ॥ ४५ ॥
 एकबुद्धिसमारूढे चित्रत्वे का विचित्रता ।
 पृथक्स्थितेषु १० बाह्येषु का भावेषु विचित्रता ॥ ४६ ॥
 ज्ञानस्य च विचित्रत्व ११ स्वप्नेऽपि न यदा हृतम् ।
 प्रबुद्धे तदिहादित्वमिति केनावगम्यताम् ॥ ४७ ॥
 जागरायां यथा बुद्धेः १२ १३ स्वप्नज्ञानमसत्कृतम् ।
 जागरापि तथा शुद्धज्ञानात्मभिरसत्कृता ॥ ४८ ॥

1. A: भेधता
2. A: न्याय-
3. B: सता
4. A: अविचित्रा तु, B: अविचित्रातः
5. AB: विज्ञाताद्
6. B: -निष्ठत्वात्
7. B: ननुद्भावेकता
8. B: पृथगङ्गेषु
9. B: वङ्गभिन्नास्ति
10. B: पृथक्स्थितेषु
11. B: स्वप्ने
12. B: बुद्धेः
13. B: स्वप्न-

तस्माद्यैरुच्यते मुढैर्विचित्रेयं प्रथा कुतः ।
 ते प्रत्युक्त्या विचित्रत्वस्यैकवस्तुसमाश्रितेः ॥ ४९ ॥
 यस्मान्निरंशे विज्ञाने चित्रतायाः समुद्भवः ।
 १सांशे २भवेयुस्तेऽप्यंशा भिन्नता नास्ति वै यतः ॥ ५० ॥
 तेन ३ विज्ञानविज्ञेया ४तत्रान्येन न संस्थितिः ।
 तस्माज्ज्ञानमसंक्रान्तरूपं शक्तं न ५तदृते ॥ ५१ ॥
 रूपसंक्रान्तिमेतस्य ६भागवृत्तां प्रकल्पयेत् ।
 सा चास्मिन् दुःशका ज्ञातुं तेन न ज्ञानचित्रता ॥ ५२ ॥
 ज्ञानेन न ७ यदादिष्टं न तद् ८ग्राह्येन गम्यते ।
 तथैकतायां चित्रत्वमपि बाह्येऽतिदुष्करम् ॥ ५३ ॥
 अनेकता चित्रता हि सा चैकत्वविरोधिनी ।
 ज्ञानज्ञेयपरित्यागाच्चित्रता शब्दमात्रकम् ॥ ५४ ॥
 एवं वैचित्र्यसद्भावे प्रतिषिद्धे पराकृता ।
 मातृमानप्रमेयाणां ९ पृथक्त्वानामपि १० स्थितिः ॥ ५५ ॥
 एतत्त्रयपरित्यागे येन रूपेण भूयते ।
 तेनैव सत्यं विज्ञेयं तदन्यदसमञ्जसम् ॥ ५६ ॥
 विलीयमाने पुरतः स्वात्मस्थस्यासमञ्जसे ।
 प्रपञ्चेऽस्मिन्नविश्वासे १२विश्वस्तास्ते कथं चिरम् ॥ ५७ ॥
 स्वप्ने वापि समाश्वास इत्थं केन निवारितः ।
 नहि स्वप्नेन दृश्यन्ते भावा बहुविधा बहिः ॥ ५८ ॥

1. B: संशे
2. B: भवेयुस् -
3. AB: तेन
4. AB: स्तत्र-
5. A: तं द्विती, B: ते द्वौ
6. A: भागवतां
7. A: नास्ति
8. AB: ग्राह्यैव
9. B: -प्रमेयानां
10. B: पृथक्त्वानामपि
11. A: श्लोकाः ३/३९-४२ ३/५४-५ श्लोकयोर्मध्ये विद्यन्ते
12. AB: विश्वस्ताः

१स्वप्ने भीतैः प्रयत्नेन प्राप्ताते जागरा यथा ।
जागरायां तथा दुःस्थैर्यत्नाल्लभ्या परात्मता ॥ ४९ ॥
इति वामनदत्तेन विकल्पोऽपस्तवः कृतः ।
य एनमवगाहन्ते बाध्यन्ते ते न विप्लवैः^२ ॥ ५० ॥

विकल्पविप्लवो नाम तृतीय प्रकरणम्^३

1. B: स्वप्न
2. B: विप्लवैः
3. A: श्लोकाः ६१

अथ चतुर्थं प्रकरणम्

१यज्ञेयं^२ पुरुषेणेह संसारविचिकित्सुना ।
तदुच्यते यथाम्नायं न्यायानुभवसंमितम्^३ ॥ १ ॥
देहश्च कायो भूतानां तानि शक्त्युद्भवान्यपि ।
सा विद्या प्रकृतिर्मायित्यादिशब्दाभिधेयताम् ॥ २ ॥
प्रतिदर्शनभेदेन प्रतिपन्ना निजाकृतिः^४ ।
अमुञ्चती पारतन्त्र्यमीश्वरादिपदाभिदे ॥ ३ ॥
ततोऽप्यभिन्ना भिन्ना^५ वेत्याभिधातुं न शक्यते ।
न हि नित्यैकरूपस्यानित्यं बहुविधं वपुः ॥ ४ ॥
न भिन्नं शक्यते वक्तुमपृथक्सिद्धयोगतः ।
सत्येयमस्त्वसत्या वा नास्माकमुपयुज्यते ॥ ५ ॥
अस्या हेयैकरूपत्वादलं रूपनिरूपणैः ।
किन्त्वविज्ञातरूपस्य हेयतैव न बुध्यते ॥ ६ ॥
तेन हेयत्वविज्ञाने विज्ञेयेयं न रूपतः^६ ।
यद्यत्कर्मपदं^७ प्राप्तं तत्तद्वेयं विचक्षणैः ॥ ७ ॥
कर्मणश्च परित्यागात् कर्तृतापि विलीयते ।
कर्तृकर्मपरित्यागाद् ध्यन्मातुरवशिष्यते ॥ ८ ॥
तदुपादेयतां यातमेतयोः परिहारतः ।
९नित्यलब्धतयाप्यस्य लब्धकः^{१०} केन^{११} लभ्यते ॥ ९ ॥
यद् यस्य^{१२} कर्मपदवीमुपारोहति देहिनः ।

1. A: ॐ श्रीकृष्णाय नमो नमः, B: ॐ
2. B: यज्ञेयं
3. B: सुभव-
4. AB: निजाकृतेः
5. A: -भिन्नभिन्ना
6. B: रूपता
7. AB: यद्
8. B: -मातर-
9. A: नित्यलब्ध, B: नित्यलनुभयाप्य
10. AB: लब्धकः
11. AB: कश्च
12. AB: यद्यश्च

अशरीरं तदा श्रेयं^१ सर्वं विद्याविजृम्भितम् ॥ १० ॥
हेतुः^२ सा देहवैचित्र्ये सर्वेन्द्रियतया बहिः ।
सप्तधात्वात्मनाप्यन्तस्त्रिधातुकतयापि^३ वा ॥ ११ ॥
एका सा विविधावस्था चराचरतया स्थिता ।
द्विषट्कपत्रं सा पद्मं कालमाधारमाश्रिता ॥ १२ ॥
व्यज्यते कलनात् तस्याः कालः कालत्वमागतः^४ ।
सोत्पादक्षयरूपेण भावानां कालकर्षणी ॥ १३ ॥
क्रियात्मको हि यः कालः क्रियाकारकमाश्रितः^५ ।
षोढा च कारकग्रामः^६ शक्त्यात्मनि हि तिष्ठति ॥ १४ ॥
शक्तिर्द्रव्याश्रिता नित्यं तत् परं ब्रह्मशब्दितम् ।
तत्समुत्था व्याप्रियते परे सा विश्वकर्मणि ॥ १५ ॥
सा स्वसंस्कारचिह्नेन प्रत्यगात्मानमात्मनः^७ ।
उपोद्भरति संलीनं प्रलये वासराचितम् ॥ १६ ॥
तस्याधारतयात्मानमपि सैव व्यधात् तथा ।
यथायमीश्वराज्ञास्थो^८ वर्तते भोगमोक्षयोः ॥ १७ ॥
स तु तस्यां यदोद्विग्नो मोक्षसंस्कारचोदितः ।
तदा पलायते तस्या येनैवायमिहागतः ॥ १८ ॥
विषयावनिपयन्तं स कृत्स्नो ब्रह्मणस्तथा ।
ततस्तामेव पूर्वं स विचिकित्स्यतयाश्रितः ॥ १९ ॥
को यो हि विषयो नाम स्वतन्त्रस्य समास्थितः ।
मायेयं यत्र जानाति तत्त्वमस्य विवेचयन् ॥ २० ॥
एकोऽयं स्यादनेको वा तत्त्वमत्र न बुध्यते ।
एकत्वेनास्ति वै तथ्यं वैतथ्ये चैकता कथम् ॥ २१ ॥

1. AB: श्रेयं
2. AB: हेतु
3. AB: स्त्रे-
4. AB: गताः
5. AB: अश्रिता
6. AB: ग्राम
7. A: --मात्मनः, B: --नमात्मनः
8. B: अग्र

अहमेको निरंशश्च सांशानेकग्रहक्षमः ।
कथं स्याद् ग्रहणं तद्वा कस्य धर्मोऽवसीयताम् ॥ २२ ॥
पृथक्स्थयोर्योर्द्वयोर्नो यत्तच्चेत् संगतयोः स्थितम् ।
माया न यदि तत् कोऽर्थः^१ स स्यादिति विवेच्यताम् ॥ २३ ॥
इत्थं विषयनिषेधे यदिन्द्रियसुखेन यत् ।
ज्ञायते वस्तुनो रूपं न तत् किञ्चिदिति स्थितम्^३ ॥ २४ ॥
इन्द्रियस्यापि विषयाभावात् करणता क्व नु ।
एवं या गोलके शक्तिरैन्द्रियी सा विलीयते ॥ २५ ॥
अस्तु वा विषयो नाम कथञ्चिदुपपादितः ।
तथापि तत्तत्त्वविदां न संमोहयितुं क्षमः ॥ २६ ॥
विषयस्यापि यद्रूपं सूक्ष्मं तदपि भावयेत् ।
स्वदेहेन्द्रियदेशेषु यत्र यत् संविदा स्थितिः ॥ २७ ॥
जपन् भगवतो नाम स तस्यैव वशो भवेत् ।
तद्वशात्वे स विषयो न स्यात् क्वापि निबन्धकृत् ॥ २८ ॥
मूले मध्ये तथाग्रे च शब्दस्पर्शरसाश्रयम् ।
विज्ञेयमिन्द्रियं स्वं स्वं जिह्वायां सह संविदा ॥ २९ ॥
रसना यत्र चोत्क्षिप्ता किञ्चिद् विकिरति^४ स्वयम् ।
तद्रूपसंविदः क्षेत्रः^५ तज्ज्ञानेनावधारयेत् ॥ ३० ॥
घोणाग्रे^६ धारयेद् विद्वानिन्द्रियं गन्धसंविदः ।
एकस्माद् येन चोत्पत्तिर्मता विषयतद्वतोः ॥ ३१ ॥
मनःक्षेत्रं तथा कण्ठो बुद्धिं शिरसि धारयेत् ।
उरसोऽन्ते समूहं च यत्र सत्त्वं रजस्तमः ॥ ३२ ॥
आवापयति विज्ञानं कर्मिणो विकलस्थितेः ।
तेन तत्र समादद्यात् परिशुद्धेन चेतसा ॥ ३३ ॥

1. B: पृथक्स्थयोर-
2. A: तर्को धूः
3. A: संस्थितम्
4. AB: विकिरति
5. A: ज्ञानं तत्र
6. B: घोणाग्र

व्यज्यते तत्र कर्मात्मा सर्वसंस्कारसंस्कृतः ।
 तस्यापवर्गसंस्कारेष्ववधेयं कृतात्मना¹ ॥ ३४ ॥
 ते हि संस्कारसंस्कारविरोचकतया यतः ।
 २वर्तन्ते तेन तेष्वेव मुमुक्षुर्यत्नवान् भवेत् ॥ ३५ ॥
 स्तनस्याधो ३वामपाश्वर्षे ४दोषस्थानमनुस्मरेत् ।
 तद्बुभूषान्⁵ ततो दोषान् वारयेच्छुद्धचित्तमृतिः ॥ ३६ ॥
 उरोहृदययोर्मध्ये कालपुष्करमास्थितम् ।
 धारयेत् तत्र विज्ञानमिन्द्रियं तद्विवेचकम् ॥ ३७ ॥
 ततो मध्यमनाड्यात्मा विवेच्यो यत्र सन्निधिः ।
 अध्यक्षस्यात्मनि⁶ खस्थः स इष्टो योगिभिर्यतः ॥ ३८ ॥
 आद्यैव⁷ सा परा शक्तिः कर्मकारितया स्थिता ।
 भूतात्मना च विद्येति तामाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥
 तन्वी नीवारशूकाभा⁸ नैतद् यत्र न सा स्थिता ।
 तन्मध्यविनिष्टानां नास्ति संकल्पसंभवः ॥ ४० ॥
 संकल्पासंभवात् तत्र न मृत्युर्बाधते बुधान् ।
 मृत्युः संकल्पजन्यैव⁹ निर्विकल्पेषु नास्त्यसौ ॥ ४१ ॥
 ममेति¹⁰ च भवेन्मृत्युर्न ममेति तदत्ययः ।
 संकल्पमूलममता तन्निषेधे कुतः सृतिः¹¹ ॥ ४२ ॥
 ममतापि च संकल्पः सोऽन्यसंकल्पकारणम् ।
 ज्ञेयः स स्पन्दजो नित्यं स स्पन्दो न विकल्पगः ॥ ४३ ॥
 न च प्रवेशो दुःसाधस्तत्र ज्ञेयो विचक्षणैः ।

1. AB=हतात्मना
2. AB= वर्तते
3. B= वा स
4. B= नस्यानम्
5. A= बुभूष, B= बुभूषे
6. B= नदनी
7. AB= अदन्येव
8. AB= नीवारशूकाभा-
9. AB= न्यैव
10. AB= ममेति
11. A= कुतो मृतिः

यथा स भगवान् साक्षात् प्रादिशत् तत्र भारते ॥ ४४ ॥
 समकायशिरोग्रीवं¹ धारणाच्चिन्तनागतिम् ।
 यावन्न तत्र संविष्टस्तावन्नास्त्यविचिन्तनम् ॥ ४५ ॥
 तस्या विचित्रनिर्माणो योऽयं ब्रह्माण्डसंज्ञितः ।
 तस्याः पर्वसु विश्रान्ताः सप्तेमे लोकधातवः ॥ ४६ ॥
 द्वासप्ततिः सहस्राणि नाडीनां यानि तानि सा ।
 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च चक्रे विपरिवर्तते ॥ ४७ ॥
 चराचरस्य जगतस्तामाहुर्जननीं पराम् ।
 तया यद् यदनुज्ञातं तद् तद् भवति कुत्रचित् ॥ ४८ ॥
 सर्वस्य² च जगत् सर्वं तयात्मनि निवेदितम्³ ।
 तेन येन जनो मा भूदेष⁴ क्वापि कुतूहली ॥ ४९ ॥
 सोत्पत्तिशक्तिः कर्माग्रे हृदये⁵ स्थितिसाधनी ।
 संहाररूपा भूमध्ये तदूर्ध्वे निर्विशेषणा ॥ ५० ॥
 य एनां समुपासन्ते शक्तिं संदर्शनेप्सवः ।
 तेषां स्वयं समायाति देवी सा⁶ हृदयाम्बुजम् ॥ ५१ ॥
 स्वसंकल्पविनिर्माणे विश्वपद्मे कृतालया ।
 अन्तर्ध्वनन्ती⁷ मधुरं लभ्यते शक्तिषट्पदी ॥ ५२ ॥
 अनाश्रयस्य या पत्युर्विहितान्तःपुरं सती ।
 हृत्पद्ममध्ये त्वात्मा सा मध्यनाडितया स्थिता ॥ ५३ ॥
 यदुद्यमननिष्पादी कालः कलयति प्रजाः ।
 यास्तथैव भविष्यन्त्यात्मस्वरूपेण संसृताः ॥ ५४ ॥
 अनाभिव्यक्तरूपादिव्यक्तात्मनि वपुः प्रभोः⁸ ।
 भाविविश्वतया लब्ध्वा सजीवेव सुखं स्थिता ॥ ५५ ॥

1. AB= ग्रीव
2. B= सपस्य
3. B= निवेशितम्
4. B= क्तापि
5. B= भवति
6. AB= नास्ति
7. B= अन्तर्ध्वनन्ती
8. B= प्रभो

न केवलं भोक्तृतया ¹ तयास्य वपुरहितम् ²	
यावच्छरीरमप्यस्य स्वयं भोग्यतयाहितम्	॥ ५६ ॥
अत्यन्तरागहृतया न तयात्मनि शेषितम्	
✓ किञ्चित् स्वतन्त्रं यत्रास्याः पतिभोग्यत्वमागतम्	॥ ५७ ॥
येन येन स्वभावेन सास्य देहोपकारिणी	
✓ तेन तेन स्वरूपेण बहिर्विषयदाप्यसौ	॥ ५८ ॥
अन्तर्भवन्त एवास्या लभन्ते परमं प्रभुम् ³	
✓ अनन्तरा य ⁴ एतस्या न लभन्ते कदाचन	॥ ५९ ॥
ऽप्यारोहक्रमेणैव तत्तदैश्वर्यदा भवेत्	
यावत् सर्वेश्वरमपि प्रयच्छति हृदि स्थितम्	॥ ६० ॥
अटवी ⁶ बह्वनाडीति समा सापिच पिंगला	
चराचरस्य लोकस्य मध्यमा मध्ययोगतः	॥ ६१ ॥
आभाति ⁷ वसते ⁸ यावद् भानुमण्डलमध्यगा	
वर्तते कालकर्मात्मविद्यारूपस्वरूपिणी	॥ ६२ ॥
तदन्यद्धारसंरोधे यस्तदाकाशागोचरः	
लभते स परं स्थानं ⁹ यतो भूयो न संसृतिः	॥ ६३ ॥
तस्या यः कर्मदेशस्थो भागो ¹⁰ रोमानुसंज्ञितः	
¹¹ स वासुदेवस्यावासस्तत्र तं चिन्तायेदजम्	॥ ६४ ॥
अनादिनिधने देवे ¹² विश्वस्य प्रभवाप्ययम्	
ज्ञानाक्रियेच्छाशक्तीनां कारणं निर्गुणं विभुम्	॥ ६५ ॥

1. B: तया-
2. B: वपुरहितम्
3. A: विभुम्
4. A: रजा, B: गजा च
5. B: पर्वशिह-
6. A: अचरी
7. AB: आभोगि
8. B: वसते
9. B: ध्यानं
10. B: -देस्याभागोरोगेत-
11. B: सर्व-
12. A: -निधनं देवं

ज्ञानशक्तेरधिष्ठाता ¹ तदूर्ध्वं चतुरङ्गुले	
ध्येयः संकर्षणो देवो नाभिमण्डलमध्यगः	॥ ६६ ॥
तदूर्ध्वमेतावत्येव क्रियाशक्तेरपि प्रभुः	
प्रद्युम्न नाम मध्ये यो स ² ईष्टे सर्वधातुषु	॥ ६७ ॥
एतावत्येव तु पुनः प्रदेशे पृष्ठवर्तिनि	
ध्येयोऽनिरुद्ध इच्छाया नाथो ब्रह्मसमुद्भवः	॥ ६८ ॥
हृदयात् कण्ठदेशान्तं ³ यावत् तत्स्थानमिष्यते	
प्रभवोऽयं क्रमः प्रोक्त आप्ययोऽयमतः परः	॥ ६९ ॥
अनिरुद्धोऽपि यात्येव प्रद्युम्नं मुखमास्थितम्	
प्रद्युम्नो याति संकर्षं ⁴ कालज्ञानात्मकं विभुम्	॥ ७० ॥
ललाटदेशाधिष्ठानं ⁵ स चेष्टस्तदुपासकैः	
स हि ⁶ संकल्प्य ⁷ सकलं ⁸ प्रयाति परमेश्वरम्	॥ ७१ ॥
वासुदेवमजं नित्यं परं कारणमव्ययम्	
सर्वमूर्ध्नि स्थितं देवं सर्वव्यापिनमुत्तमम्	॥ ७२ ॥
कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मना	
कालः पक्वो ऽयमं त्वेति यस्तं वेद स वेदवित्	॥ ७३ ॥
तस्येयं कल्पनाद्या यत् ¹⁰ ¹¹ कन्दे मूर्ध्नि हृदि स्थितिः	
¹² सर्वात्मनोऽन्यथा तस्य कः स्थाने नियमक्रमः	॥ ७४ ॥
ततः समुत्थिता भावाः प्रतियान्ति तमेव च	

1. B: धिष्ठाता
2. AB: य
3. B: -देशान्ते-
4. B: संकर्षं
5. AB: -धिष्ठानं
6. AB: नास्ति
7. B: संकल्प्य
8. AB: सकले
9. AB: यमेत्वेति
10. A: -स्तु
11. B: कर्म
12. B: -त्मता

एतावत्येव कर्तव्ये¹ २प्रतिपत्तुरयं क्रमः ॥ ७५ ॥
 इति सर्वज्ञताज्ञत्यै³ सर्वज्ञैः संप्रदर्शितः ।
 न चायमेव नियमः किन्त्वयं योग्यताश्रयः ॥ ७६ ॥
 व्यवहारो न कर्तव्यः⁴ क्वचिद्⁵ दृष्टमतोऽन्यथा ।
 तथाह्येके हि मन्यन्ते⁶ धारणामिन्द्रियैः सह ॥ ७७ ॥
 हृद्येवैति ततोऽप्यन्दूह्यमागमपण्डितैः⁷ ।
 तथाद्युक्तं⁸ मदुद्दिष्ट्या⁹ वामदेव्या हरिस्तुतौ ॥ ७८ ॥
 उपासानियमाभावो¹⁰ ह्यविकारसमाश्रयात् ।
 सर्वाङ्गं सर्वतो देवं त्वां मत्वा सर्वसंस्थितम् ॥ ७९ ॥
 उपासानियमो नेष्टः कैश्चिदुद्दामचेष्टितैः ।
 ११आगमेऽपि पुनः प्रोक्तं नियमाभावसूचकम् ॥ ८० ॥
 विकल्पशमनाच्छास्त्रमिच्छत्याप्तिं परात्मनः ।
 येन येन लघूभूतं मनः शाम्येदयत्नतः ॥ ८१ ॥
 सहेन्द्रियैः सह प्राणैस्तत्तदेवाचरेत्ततः ।
 यथा महाहृदः क्षुब्ध¹² आत्मन्येव प्रसीदति ॥ ८२ ॥
 तथा विद्वान् धृतप्रज्ञ आत्मन्येव प्रसीदति¹³ ।
 १२आत्मप्रसादप्राप्त्यर्थं यतन्ते¹⁴ सर्व आगमाः ॥ ८३ ॥
 आत्मा च भगवान् देवो वासुदेवः परो मतः ।

1. AB: कर्तव्ये
2. B: प्रतिपत्ते
3. B: ज्ञप्तै
4. AB: गन्तव्य
5. AB: कश्चिद्
6. AB: धारणम्
7. AB: -वह्यम-
8. AB: -युक्तं
9. A: -दुहित्रा
10. A: -धिकादि-
11. B: अगमे
12. B: वस
13. B: इयं पक्तिर्नास्ति
14. B: येन ते

१गुणप्रथनयोगाभ्यां सेवित्वा ते मुमुक्षवः ॥ ८४ ॥
 प्राप्नुवन्ति² परं धाम यतो भूयो न संभवः ।
 स संकर्षणप्रद्युम्नौ सोऽनिरुद्धः प्रकीर्तितः ॥ ८५ ॥
 तत्र प्राप्तस्य वेद्मीति नास्ति संकल्पसंभवः ।
 यत्प्रकाशैकनिष्ठं³ हि तत्पदं परमेष्ठिनः ॥ ८६ ॥
 वेद्मीति प्रत्ययाद् विद्वान्न वेद्मीति तदत्ययः ।
 ४स त्वात्मानं न जानाति स हि ज्ञानमयो यतः ॥ ८७ ॥
 तद् वेत्ति विद्वांस्तद्वेद्यं नातोऽन्यद् वाग्मिता सताम् ।
 यदीदमस्ति नो चेत्⁵ तत्तदेव प्रथते स्वयम् ॥ ८८ ॥
 एतावद्विभवा विद्या विज्ञेया हेयताकृतेः⁶ ।
 अङ्गीकृत्यापि विषयं तत्तत्त्वज्ञो न मुह्यति ॥ ८९ ॥
 तत्स्वरूपपरिज्ञानमिन्द्रियेष्वेव निष्ठितम्⁷ ।
 तेनेन्द्रियाश्रयेष्वेव धारणासु विधिः स्मृतः ॥ ९० ॥
 एताव × × × × ×
 × × × × × ×
 × × × × × ×
 स्वेनात्मना सकलकल्पनिराकृतेन⁸ ॥ ९१ ॥
 ९संकल्पसंततिनिवृत्तिरूपैति साम्यात्
 साम्यं तथा हृदयपद्मसमाश्रयेण ।
 मध्ये निदाय कमलस्य च चित्स्वरूपं
 स्वं तत्त्वमेति विमलं कलनाविमुक्तः ॥ ९२ ॥
 नायं जिघृक्षति यदा किमपीह वस्तु
 नो वा जहाति न चिकीर्षति किञ्चिदेव ।

1. AB: प्रथान-
2. B: प्राप्नुवन्ति
3. AB: निष्ठं
4. AB: न
5. AB: सत्
6. AB: -कृते
7. AB: निष्ठिम् - अतः परं केवलं श्लोकाः ६/२३-२७ सन्ति।
8. A: -निराकृतेन
9. A: सकल्प-

विद्वेषदोषपरिवर्जितचित्तवृत्तिः

साम्यात् स्वरूपमुपयाति निवृत्तबन्धः ॥ ९३ ॥

नायं यदा भवति १मेघनिषण्णचित्तो

नो वा २बुभूषुरपि तत्सकलात्मवृत्त्या ।

नो मध्यमामपि दृशं प्रतिधाति यत्नात्

तत्त्वं तदा समुपयात्यखिलस्वरूपम् ॥ ९४ ॥

तत्त्वं यदा ३निजमवैत्य विरुद्धवृत्तिः

सर्वेण सर्वरचितं रहितं च सर्वैः ।

आकाशकल्पमथवा चलसिन्धुतुल्यः

स्वं ४ रूपमेति हि तदा परिशुद्धबुद्धिः ॥ ९५ ॥

सर्वत्र साम्यमुपयाति यदा स्वदेहे

नाधिक्यमेति हृदये न च कण्ठमूध्नोः ।

संविद्विचारशिथिला बहिरन्तरस्य

५प्राप्तं तदा भवति ६रूपमिदं पुराणम् ॥ ९६ ॥

भेदं ७न वेत्ति जडचेतनयोर्यदेव

न स्पन्दते हृदयसन्निधिं मध्यसंस्थ ।

भारूपमात्रपरिशेषितसर्वभावः

प्राप्तं तदा भवति ९रूपमिदं पुराणम् ॥ ९७ ॥

एकायने प्रसूतस्य कश्मीरेषु द्विजात्मनः १० ।

कृतिर्वामिनदत्तस्य सेयं विद्यासमाश्रया ॥ ९८ ॥

इति विद्याविवेको नाम चतुर्थ प्रकरणम्

1. A: मेघ
2. A: वायुभूष-
3. A: निजमेवैत्य
4. A: स्वे
5. A: प्राप्तम्
6. A: रूपमयं
7. A: भेदेन
8. A: पश्यानि
9. A: रूपमयं
10. A: द्विजात्मनः

अथ पञ्चमं प्रकरणम्

देशकालगुणकार्यद्वारंगं

सर्वतः सममनीशमीश्वरम् ।

१आमनोनियमशब्दगोचरम्

सर्वशब्दविषयं च नौमि तम् ॥ १ ॥

त्यागसंग्रहविधानुपासिभिः

सर्वतः समतया समाश्रितैः ।

सर्वभूतगुणकार्यवर्जितै-

-र्भूयते ध्रुवमज त्वदात्मता ॥ २ ॥

नैव तत् क्वचन किं च यन्न तत्

त्वद्विना ननु किमर्थमीशेषे ।

स्वात्मनः प्रभुरतोऽपि सन्मतः

स्वप्रभापरिकरः सुदर्शनः ॥ ३ ॥

सर्वशक्तिपरिवारदृश्यया २

यः श्रिया भुवनपद्मसंस्थया ।

सेव्यते बहुविधं त्रिभेदया

नौमि तं परमकारणं हरिम् ॥ ४ ॥

मध्यमाभिमतमध्यखेचरः

कण्ठमूलधरणान्त उत्पतन् ।

३प्राप्यसे प्रणवपाशवेष्टितो

योगिशाकुनिकदृष्टिगोचरः ॥ ५ ॥

स्वप्रकाशवपुषः समुत्थिता

नादशक्तिरिह विश्वकारणम् ।

कतृकर्मकरणादिभेदगां

सा बिभर्ति तनुमष्टमूर्तिकाम् ॥ ६ ॥

शब्दशक्तिरविभागमागता

1. A: आमन-
2. A: -दृश्या
3. A: प्राप्य मे

बिभ्रती सकलविश्वरूपताम्
 सेव्यते प्रतिभयैव शुद्धया
 त्वत्समागमविधानहृतिका ॥ ७ ॥
 भोक्तृभोग्यविषयस्य वस्तुतः
 साग्निचन्द्रजननेन ज्ञायेत ।
 मातृका इव पितुः समागमाद्
 एव या मसृणमास्तेरिता ॥ ८ ॥
 वाच्यवाचकविभागवर्जितं^१
 नेह किञ्चिदुपपत्तिभाग् यतः ।
 त्वामृते तत इयं भवद्वशाद्
 द्वैधमेत्य बहुधा विवर्तते ॥ ९ ॥
 आद्यबीजसमवस्थितिः^२ सदा
 ज्ञायते न तु तदेति^३ चाप्ययम् ।
 तत्स्वरूपपरिलब्धवृत्तिभि-
 -र्भूयते विभुतयैव^४ बुद्धया ॥ १० ॥
 तद्विवृत्तिरुदिता^५ जगत्पति-
 -स्तद्विना भवति नैव येन सा^६ ।
 तत्स्वरूपघटिता^७ विलुप्यते
 तद्विवृत्तिरिति कथ्यते बुधैः ॥ ११ ॥
 तद् द्वितीयकलनात् कलावतः
 कालताप्तमिह^८ संभवो भवेत् ।
 दीर्घतामिव यतः समागतं^९

1. A : -विवर्जितं
2. A : -समवस्थितिः
3. A : ननवदेति
4. A : विभु तयैव
5. A : जगति-
6. A : मनसा
7. A : -नतितो
8. A : कालतप्तमिह
9. A : समागते

भाति यत्^१ स्वमपि नाथ ते वपुः ॥ १२ ॥
 तत्तृतीयलब्धस्वरूपवर्णता
 पञ्चप्राणसहिता निगूहिनी ।
 तावके वपुषि वर्णसंग्रहा
 शक्तिरुद्भवति विश्वरूपिणी ॥ १३ ॥
 ॐरूपं^३ किं^४ सिद्धमेतत्तन्नान्यद्
 स्वाच्येऽनित्ये वाचको न ह्यनित्यः ।
 वाच्यं ब्रह्मप्राणवस्थैव सिद्धं
 दिक्कालाद्यैर्यत्परिच्छिद्यते न ॥ १४ ॥
 तेनैवायं सर्ववेदेषु पूर्वं
 स्वाध्यायादौ वेदविद्भिः प्रणीतः ।
 तस्मिन्नुक्ते वाचि यत्^६ संमुखत्वे
 तत्रः सिद्धं सर्वदा च^७ भवद्भ्यः ॥ १५ ॥
 तस्मिन्नन्तः सर्वसिद्धं प्रविष्टं
 वाचस्तत्त्वं^८ वाग्विर्वतं^९ च सर्वम् ।
 अन्त्यौ स्वरो बिन्दुविसर्गयुक्ता-
 -वाद्यस्य दीर्घेण परेण भेदः ॥ १६ ॥
 तथैव पञ्चार्णविभेद उक्तः
 षष्ठस्तथाद्यावपि चान्त्ययोर्यौ ।
 योऽतः परोऽपि स्वरवर्णवर्ग-
 -स्तृतीयमूलो विबुधैरपीष्टः^{१०} ॥ १७ ॥
 शाक्तं यथैतावदिह प्रदिष्टं

1. A : नास्ति
2. A : -साण-
3. A : स्वरूपं
4. A : किं
5. A : वाच्ये
6. A : नास्ति
7. A : तत्तत्
8. A : -स्तत्त्व
9. A : -विवर्ते
10. A : धीष्टः

वर्णद्वयं सर्वविकारबीजम् ।
 अधिष्ठितं यत् परमेण पुंसा
 प्रागन्तायोरच्युतरूपिणैव ॥ १८ ॥
 मूलं तदेवेह निरस्तरूपं
 सर्वार्णरूपं प्रथमं यदाहुः ।
 तस्माज्जाताः सर्ववर्णस्य भेदा
 येषां विश्वचित्ररूपानुकारि ॥ १९ ॥
 एकादिपरिपोषितं क्रमात्
 सर्वषट्कपरिपूर्णविग्रहम् ।
 वर्णषट्कमिह विश्ववस्तुनः
 सूक्ष्मतां समुपगृह्य वर्तते ॥ २० ॥
 वर्णपंक्तिरियमेत्य चित्रतां
 संस्थया विविधया विवर्तिता ।
 वाक्यतामथ पदानुसंधितां
 लोकसंविधिकृते प्रपद्यते ॥ २१ ॥
 यत् तु पूर्वमविभक्तरूपया
 शुद्धया प्रतिभया समाश्रितम् ।
 लौकिके न तदुपैति वाक्यतां
 वक्तरीच्छति परप्रबोधनम् ॥ २२ ॥
 वर्णषट्कमिदमेव तत्स्वयं
 सूर्यसोममयतां समाश्रयत् ।
 द्वादशार्णविधिना दिनं व्यधात्
 षोडशार्णविधिना च शर्वरीम् ॥ २३ ॥
 षोडशार्णविधिमध्यसंस्थितं
 यन्नपुंसकचतुष्टयं विधौ ।
 तन्मलं शशितयोदितं बुद्धे^१-
 स्तद्वशादुभयहानिभागयम् ॥ २४ ॥
 दक्षिणेन दहनात्मतां दधद्

दाह्यतामपि तथोत्तरेण तु ।
 मध्यमेन तु समत्वदक्षिणो-
 -त्तरं दधच्चास्ति तयोः प्रवर्तकम्^१ ॥ २५ ॥
 वागेवास्याः कारणं विश्ववृत्ते-
 -न्याय्यं चैतन्नागमः केवलोऽयम् ।
 नासंकल्पं किञ्चिदस्तीह कार्यं
 वाचं विना न विकल्पोऽस्ति कश्चित् ॥ २६ ॥
 नावर्णा वाग्वाचिका किञ्चिदेव
 वर्णास्त्रिंशद्विंशतिश्चैकरिक्ताः ।
 ३वर्णा नादात् ४संभवन्त्येवमेव
 नादः श्रेष्ठः^५ प्रणवप्राण एकः ॥ २७ ॥
 तस्मान्नादात् प्रणवप्राणनोर्ध्वाद्
 भेदं ६प्राप्तं द्वादशानां चतुष्कम्^७ ।
 एकश्चाणो यः परं ज्ञानमुक्तो
 ८यत्प्राणो वाग्विश्वमेतत् तनोति ॥ २८ ॥
 ३कारोऽयं प्रतिभा विश्वकर्तु-
 -र्विष्णोरुक्तो वेदवेदान्तविद्भिः ।
 १०अस्मिन्नन्तर्युगपत् सन्निविष्टं
 यावद् वाच्यं वाचकं यावदेव ॥ २९ ॥
 भातर्भावायं देवदेवः पुराणो
 नैनं प्रति प्रतिशब्देन योगः ।

1. A : -त्तरमथ प्रवर्तकम्
2. A : -न्यायं
3. A : वर्णाः
4. A : संभवन्त्येव-
5. A : श्रेष्ठः
6. A : प्राप्ता
7. A : चतुष्टयम्
8. A : यत्प्राणा
9. A : विस्नो-
10. A : -न्तरं

परापेक्षः¹ प्रतिशब्दात् यतः सः

नातः परः कस्यचिदप्रमेयः ॥ ३० ॥

जगत्सिसृक्षो रञ्जितस्य पूर्व

वेदात्मैकः प्रणवः संबभूव ।

अन्तर्निर्णीर्णप्रलयोदयोऽयं

जगत् समीक्ष्य प्रतियोगमेति ॥ ३१ ॥

एतद्वाच्यात् सर्ववाच्यप्रसूति-

-र्यद्वत्तद्वादकानामतोऽसि ।

²यथैवासावनभिव्यक्तरूप-

-स्तद्वल्लोके प्रणवोऽपि प्रसिद्धः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मो वायं स्वप्रकाशोऽव्ययात्मा

स्वाकारस्थं ब्रह्म तत् प्राह येन ।

तस्माज्जाता येऽपि वर्णास्तथान्ये

तेऽपि स्वार्थं प्राहुरेवं यथायम् ॥ ३३ ॥

नादः सोऽयं सर्ववर्णान्तरात्मा

प्रादुर्भूतो ब्रह्मणः सर्वहितोः ।

यद् यत् कार्यं व्यापकात् संबभूव

तत् तत् सर्वं नामभिव्याप्य सोऽपि ॥ ३४ ॥

व्याप्यैर्भविः स्थगितं ब्रह्म यद्वा

भावाश्चैते तद्विना नैव भान्ति ।

तद्वद् वर्णैः स्थगितं नादरूपं

नादं विना न च तेऽपि स्फुरन्ति ॥ ३५ ॥

शक्तिः असेयं वैष्णवी घोररूपा

यस्याः पातान्मोक्षिणो यान्ति मोक्षम् ।

✓ अस्यां युक्ताः कल्पनापाशमुक्ताः

स्वात्मारामा यान्ति चिन्तामचिन्त्याम्⁴ ॥ ३६ ॥

1. A : -पेक्षोप्रतो
2. A : यदैव-
3. A : सो-
4. A : चिन्त्याम्

¹मध्यमे गगनमध्यधिष्ठिता

ब्रह्मणस्त्वियमुदेति रूपिणी ।

शब्दशक्तिरिह जीवसंज्ञया

सर्वभावविलयादनन्तर-¹ ॥ ३७ ॥

सर्वशब्दमयमात्मनो वपु-

-र्यो विवेचयतो कारणाद् धृतम्² ।

यद्वदुच्चरति तन्मुखाद् वच-

-स्तत्तदेति तनुसर्गमन्त्रताम् ॥ ३८ ॥

ॐ स्वरूपमिह यत् प्रदर्शितं

सर्वमेव अतदकारसंश्रितम् ।

तद्वि सर्वजगतः प्रवर्तकं⁴

तत्स्वरूपरहितं प्रकाशयते ॥ ३९ ॥

भासते स्वयं वाग्वपुः⁵ स्तकं

यन्न कर्तुं न च कर्म कस्यचित् ।

⁶हलन्तं भवति तत्प्रकाशकं

कर्तृकर्मकरणादिसंश्रयात् ॥ ४० ॥

ॐ कल्पमुभयरूपसंगमाद्

वर्तते सकलसंसृतिस्थितिः ।

तद्वियोगकरणेन धीमतां

जायते निखिलबन्धमुक्तता ॥ ४१ ॥

अचस्वरूपमिह पौरुषं वपु-

-स्तत्प्रकाशकसवर्णनिष्ठितम् ।

प्राकृतं यदपि हलस्वसंज्ञितं

तद्विकारवपुषि प्रतिष्ठितम् ॥ ४२ ॥

अचस्वरूपरहितं वपुर्यदा

1. A : मध्यमे
2. A : कारणादृतम्
3. B : तदाकार-
4. A : जगतो प्रवर्तकं
5. A : वाग्वपुः
6. A : हलान्तं

हस्य भाति तत एव तत् तदा ।
 स्पन्दते तदिह तत्प्रकाशितं
 चित्रविश्ववपुषा तदग्रतः ॥ ४३ ॥
 हस्वरूपमुपलीयते यदा
 पूर्ववर्णवपुषि प्रभास्वति ।
 १आभिमुख्यमवलम्ब्य तद्गतं
 क्षीणसंसृतिरिहोच्यते तदा ॥ ४४ ॥
 षोडशार्णकलनादनु तदा
 यार्णजातिरपराप्युदेत्यतः ।
 सा क्रमेण परिशिष्टदेवता
 बीजरूपविधिनैव सार्थका ॥ ४५ ॥
 अहंकारः सोऽयमिष्टश्चिकित्स्यः^२
 नैतन्मानी^३प्रतिमुच्यते कश्चित् ।
 त्यक्तैवेनं सर्वकामैर्विमुक्ताः
 शान्तात्मानो ब्रह्मभूयत्वमीयुः ॥ ४६ ॥
 एतावत्यः कल्पनाः संभवन्ति
 याः संसृष्टा विश्ववैचित्र्यहेतोः ।
 आसां बीजेष्टा हिताः^४ स्था यथार्हं
 कामप्राप्त्या वैश्वरूप्यं भजन्ते ॥ ४७ ॥
 सर्वधर्मपरिवर्जितं यदा
 द्रव्यमेति सुधियां दृशः पथि ।
 चेतनं भवतु वाप्यचेतनं
 मुक्तये भवति तावतैव तत् ॥ ४८ ॥
 यद् यदत्र परिकल्पशुद्धया
 वस्तु किञ्चन दृशा विभाव्यते ।
 तत्तदेव भवतो विमुक्तये

1. A : अभिमुख्य-
2. A : -श्चिकित्स्य
3. A : -गाली
4. A : हिता

ज्ञायते किमुपदेशविस्तरैः ॥ ४९ ॥
 इति वामनदत्तेन कृतो वर्णविनिश्चयः ।
 एतस्य सत्यविज्ञानादहंकारो न बाधते ॥ ५० ॥
 विबुधवरवरिष्ठं^१ पूचितं पूजनीयै-
 -स्त्रिभुवनवरमीडे^२ संस्तुतं संस्तवार्हैः ।
 अधिगतजनदोषं पाप्मनो चित्रभानुं
 भवभयभिदमेकं केशवं संश्रयेऽहम् ॥ ५१ ॥
 एकायने^३प्रसूतस्य कश्मीरेषु द्विजन्मनः ।
 कृतिर्वागमनदत्तस्य सेयं वर्णसमाश्रया ॥ ५२ ॥

वर्णविकारो नाम पञ्चमं प्रकरणम्॥^४

1. A : -वरिष्ठ
2. A : -मिहे
3. A : प्रसूतस्य
4. A : श्लोकाः ५२

अथ षष्ठं प्रकरणम्

प्रणम्य परमात्मानं^१ तन्मण्डलविधिक्रियाम् ।
 तद्भक्तेषूपदेक्ष्यामि यथान्यायं यथागमम् ॥ १ ॥
 नित्यप्रबुद्धरूपाय बाह्यान्तरनुमोदिने^२ ।
 अगृहीतविकल्पाय स्वभावगुरवे नमः ॥ २ ॥
 रत्नानि नोपयुज्यन्ते न धनानि न चापि^३ भूः ।
 न चापि पशवो यत्र न मन्त्रो न बलेः क्रिया ॥ ३ ॥
 न मुद्रा न जपध्याने नाधिवासो न चार्चनम् ।
 नापि^४ शुद्धिर्न दाहादिविधिवाहसंभवः ॥ ४ ॥
 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो धीरहंकृतिः ।
 अयत्नसिद्धे हृत्पद्मे दलैरेभिर्विभूषिते ॥ ५ ॥
 कालचक्रसमाविष्टे कर्णिकायां स्थितः प्रभुः ।
 साधकैः प्रार्थ्यते देवो यः स्थितः परमेश्वरः ॥ ६ ॥
 सदा स्वात्मेन्द्रियैः शुद्धैः प्राणप्रलयकल्पितैः ।
 अच्छिन्नैर्नित्यमेवैभिर्दिवा रात्रमतन्द्रितैः ॥ ७ ॥
 चक्रारविन्दनाभ्यस्मिन् मण्डले धातुनिर्मिते ।
 अविच्छिन्नप्रवाहेण दीक्षितैः सर्वतः समैः ॥ ८ ॥
 केवलं विस्मृतेर्लेपादवलेपादयं क्रमः ।
 कुर्वती^८ तद्रसाक्षेपं^९ तत्र बोध्या बुधैरसौ ॥ ९ ॥
 यत्क्रियाकारिणस्ते स्युस्तां क्रियामात्मसंगताम् ।
 मन्वानाः^{१०} प्रविमुच्यन्ते बध्यन्ते पुनरन्यथा ॥ १० ॥

1. A : नत्पने
2. A : नुमोदते
3. A : घञि
4. A : नाष्
5. A : निर्मिते रज्ज्
6. A : नरवि-
7. A : लेपाम
8. A : कुर्वानो
9. A : तद्रसाक्षेपां
10. A : मन्वानः

तथा च बोधितः साक्षात् परमेशेन पाण्डवः ।
 वचसा यत् करोषीति तत् कुरुष्व नदरपणम् ॥ ११ ॥
 एवं बुद्ध्वा वर्तमानो याः सिद्धीरभिवाञ्छति ।
 अयत्नेनैव ताः सर्वाः संप्राप्यन्तेऽणिमादयः ॥ १२ ॥
 अप्रमेयप्रभावो हि यस्य राजा वशे स्थितः ।
 भवन्ति वशागास्तस्य सर्वे तदनुचारिणः ॥ १३ ॥
 तथा हि राजा यो यस्मिन् विनियुक्तो भवेत् पदे ।
 तत्र शमस्थराजोऽसौ भवेत् तत्प्रार्थितप्रदः ॥ १४ ॥
 शरीरारम्भिका एवं भूताधिष्ठातृदेवताः ।
 तां तां भूमिमवाप्तस्य देवस्य स्वसमृद्धिदाः ॥ १५ ॥
 केवलं तत्र संरोधमर्थयन्तेऽस्य ताः पुनः ।
 अनादृत्य प्रणीतस्य^३ न्यग्भवन्ति स्वभूमिषु ॥ १६ ॥
 गन्धक्षेत्रादिषु भृतो यावत् प्राप्तो न पिङ्गलाम् ।
 तावत् सेच्छास्तदास्येच्छामनुधावन्ति देवताः ॥ १७ ॥
 मध्यमान्तप्रविष्टस्य प्राप्तस्य स्वपदं प्रभोः ।
 आशिषः प्रविलीयन्ते परिपूर्णस्य सर्वतः ॥ १८ ॥
 यथा च राजधानीस्ये न एते^४ न करप्रदाः ।
 करान्^५ समुपवाञ्छति यथा विषयवासिनि ॥ १९ ॥
 अथवास्यानवच्छिन्ना तदा भूतिः प्रवर्तते ।
 निरुध्यते यदा नायं मितैर्विषयवासिभिः ॥ २० ॥
 तथा च पतञ्जलिना निर्दिष्टो धारणाक्रमः^७ ।
 प्रदेशवती येनैषां जायते ऋद्धिसंभवः ॥ २१ ॥
 ऋद्धयो भूतसंभूतास्तेषु यातेषु वश्यताम् ।
 अथदिव प्रवर्तन्ते कस्तासामुपरि ग्रहः ॥ २२ ॥

1. A : सिद्धा यो
2. A : स्तम्भापोत्व
3. A : प्रणतस्य
4. A : एता
5. A : करात्
6. A : समुपवाञ्छति
7. A : धारणाक्रमः

तस्मात् प्रयत्न आस्थेय आत्मतत्त्वावलोकने ।
 नह्यनात्मविदः^१ क्वापि कदाचिदपि भाजनम् ॥ २३ ॥
 अनात्मनः परित्यागादात्मनः प्राप्तिरिष्यते ।
 न तु भिन्नस्य तस्याप्तिर्ज्ञेया ग्रामघटादिवत् ॥ २४ ॥
 मन्त्रः सदोदितो नादो मुद्रा सा काचिदास्थितिः ।
 ध्यानं सार्वत्रिकी^२ दृष्टिर्जपो यद्यत् प्रभाषणम् ॥ २५ ॥
 केवलं सर्वकार्येषु न चेदात्मनि विस्मृतिः ।
 सर्वकर्मफलावाप्तिर्भवेदेवं विजानतः ॥ २६ ॥
 यस्माद् वामनदत्तस्य परमार्थप्रः शनात् ।
 प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः परमात्मा सनातनः ॥ २७ ॥

परमार्थप्रकाशो नाम षष्ठं प्रकरणम् ॥३

1. A : नह्यनात्माविदः
2. A : सार्वत्रिकी
3. A : श्लोकाः २७

अथ सप्तमं प्रकरणम्

यतः सर्वाणि भूतानि प्रजायन्ते युगागमे ।
 यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति नमस्तस्मै महात्मने ॥ १ ॥
 भ्यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मीत्येतद् गीतासु यच्छ्रुतम् ।
 सर्वक्रियाविशेषेण तदेतदिह चर्च्यते ॥ २ ॥
 परात् सूक्ष्माद् व्यापकाद् वाप्यनिर्देश्यात्^२ स्वयंभुवः ।
 जायते^३ प्रथमं शक्तिः परावाग् विश्वकारणम् ॥ ३ ॥
 प्रणवात्मा प्राणहेतुस्त्रिरूपा त्रिषु कारणम् ।
 यावत् संभवसंकल्पकवलीकृतविग्रहा ॥ ४ ॥
 यस्तस्याः प्रथमावेशः सा सूक्ष्मा कालसंस्थितिः ।
 यस्याः संवत्सरे^४ निष्ठा या^५ वायं देशसन्निधिः ॥ ५ ॥
 कालपर्यवसानैव देशसंस्थितिरिष्यते ।
 स्वरूपात्रातिरिच्येते देशकालौ परस्परम् ॥ ६ ॥
 कालो द्वादशमासानां^६ ज्ञातः संक्रमणाद् रवेः ।
 सर्वस्थदेशः स्वान्तस्थः सर्व एव तदाश्रयः ॥ ७ ॥
 सोऽपि द्वादशभागात् स बुद्ध्यादीन्द्रिययोगतः ।
 चिदा— ॥ ८ ॥

1. A : यज्ञानो
2. A : व्यनिवेश्यात्
3. A : जायते
4. A : संवत्सरे
5. A : य
6. A : —मासानां
7. A : स्वादेष्टः

REGISTERED

BOI MUTUAL FUND
(Principal Trustee : Bank Of India)

221648 470101418 13.00 REG.NO : 117810

SUDHA RASTOGI
MADHU PARK
RAJA BAZAR
LUCKNOW 226003

No 400483

IF UNDELIVERED PLEASE RETURN TO :
DATAMATICS LIMITED
UNIT : BOIMUTUAL FUND
D²PLUS SCHEME
STATE BANK BUILDING, BANK STREET
BOMBAY-400 023.

IF UNDELIVERED PLEASE RETURN TO :
DATAMATICS LIMITED
UNIT : BOIMUTUAL FUND
D²PLUS SCHEME
STATE BANK BUILDING, BANK STREET
BOMBAY-400 023.

BOMBAY

REG. No. 1

